

An Introduction to the “Theory of Iranian Civilizational Cultural Nationalism” Based on the Analysis of the Ancient Foundations of Iranian Nationality

Mohammad Kouravand *

Masoud Shahram-Nia **

Seyyed Gholamreza Davazdah-Emami ***

From a macro-perspective, there exist two fundamental narratives regarding the authenticity of the nation and the concept of nationalism: one grounded in a modern, political conception, and the other rooted in a historical and cultural understanding of the nation. By exploring the “ancient foundations of Iranian nationhood,” this study seeks to formulate the continuity and evolution of Iranian nationhood through an interpretation of the relations among natural, civilizational, and cultural phenomena since prehistory, serving as a prelude to proposing a “Theory of Iran’s Cultural-Civilizational Nationalism.” According to the research findings, the distinct physical geography of the Iranian Plateau particularly its interconnected mountain ranges, which shielded the plateau’s inhabitants from historical adversaries to the east and west as well as from climatic shifts in the central plateau combined with the ancient naturalism of the plateau’s denizens and their reverence for elemental nature as manifested in the Mazdean intellectual system, played the primary

* Ph.D. Student in Political Sociology, Faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

mo.kouravand@ase.ui.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0005-1779-2184>

** Corresponding Author: Associate Professor, Department of Political Science, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

m.shahramnia@ase.ui.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-8333-0256>

*** Assistant Professor, Department of Political Science, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

gh.12emami@ase.ui.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-7758-0854>

role in forging the continuous cultural-civilizational structure of Iranian nationhood and Iran's historical persistence.

Keywords: Nation, Cultural Nationalism, Civilization, Culture, History.

Introduction and Objectives

In a broad sense, there are two basic narratives about the origin of the nation and consequently the concept of nationalism. One is based on a political, conventional and modern understanding and the other is based on a natural, historical and cultural understanding of the nation. This historical research, within the framework of the second understanding of the concept of nation, seeks to prove the ancient and continuous structure of the Iranian nation. Within this framework, it is possible to propose a theory of Iranian cultural civilizational nationalism and reflect on it through the analysis and re-understanding of the ancient roots of Iranian nationality from prehistory to the historical era. This theoretical project seeks to formulate the continuity and evolution of Iranian nationality by describing the relationships between natural, civilizational and cultural phenomena and analyzing their impact on each other.

Background

Ahmad Ashraf (2020) in a study entitled "Iranian Identity from Antiquity to Pahlavi" with the help of Hamid Ahmadi, formulates articles on Iranian identity. In examining the various narratives of Iranian identity, he chooses the historical narrative as a middle solution for analyzing Iranian identity, and although he considers national identity to be a category of the modern era, he considers Iranian cultural identity to be a historical category. Hamid Ahmadi and Habibollah Fazeli (2007) in a study "Nationalism, the Problem of Identity and the National State in Social Theory" try to distinguish between two types of classical and modern nationalism, reject the idea of nationalism as a product of modernism and enlightenment, and extend the nationalist sense and sacrifice for national ideals throughout human history. In the first volume of his book "A Reflection on Iran," Javad Tabatabaei (2001) expresses the concept of

Iran from the perspective of the philosophy of history. Tabatabaei believes that this reflection, or in other words, "Iranology" and fundamental knowledge, will begin when we can accurately apply the system of concepts to our history and thought.

Method

In the present study, the re-understanding of the foundations is carried out through the interpretation of the development of Iranian civilization and with an interpretative historical approach. The type of research is historical and analytical based on text and content, and the data collection method is documentary-library.

Findings: According to the findings of this study, the specific nature of the Iranian Najd, and especially the interconnected mountain ranges of the plateau, has played a major role in the formation of the civilizational structure of the Iranian nation. The high climate of the Alborz and Zagros in its heart protected the inhabitants of Najd against invaders in the east and west of Najd, as well as against the effects of the drying up of the central lakes, climatic changes in the center of the plateau, and forced migration. The first carvings and the construction of temples and cities in the mountains were created to record history and to determine the territorial territory, and the most important civilizational mixing between the old and new inhabitants of the plateau occurred in the middle Zagros. The formation of a stable habitat and civilization within Najd, in contrast to the "Mesopotamian Semitic" civilizations in the west and the "nomadic Turanian" tribes in the east, caused a distinct society to form in this geographical area from the prehistoric period, with its own territory, independence, sense of mutual loyalty and mythology (the main features of the definition of a nation), and the mountain entered Iranian mythology as one of the important national manifestations. In this way, the foundation of Iranian nationality and the sense of solidarity and defense of the common land in the Alborz and Zagros ecosystems emerged within the Iranian Najd. Iranian nationality then had its own "geographical, biological and civilizational territory" and the phenomenon of "Iran-land" emerged. The link between the civilizational and cultural foundation of the Iranian nation in

prehistory was the ancient naturalism of the inhabitants of Najd, which was rooted in the gifts and feelings that nature had bestowed upon the people. With the establishment of a stable civilization in Najd, Iran, the protection of the sanctity of nature, the praise of natural elements and light, with the development of thought, were manifested in the intellectual and spiritual system of Mazdaism. The Avesta mentions the Aryan lands from which the prehistoric unity and the sense of belonging to a common land and mythology (the defining characteristics of the nation) and the praise of Iran originated. With the emergence of Zoroastrianism, the development and defense of one's own land and civilization were praised. With the spread of Zoroastrianism, natural chronology, calendars and national celebrations became a social and unifying tradition, and Iranian culture acquired Minoan and national symbols. Ahura Mazda, the symbol of light, wisdom, and monotheism (as the epitome of Iranian wisdom), was raised, and Shahryar Nik (the originator of political theology) led to the idea of an ideal kingdom to create order and defend the homeland and religion. Fire became a common point of civilization, and fire temples became a sign of cultural distinction of the Iranian nation throughout its territory and borders, because in the East, "Turanian idols" were worshiped, and in Mesopotamia, "Semitic gods." In this way, with Mazda worship and the symbol of fire, the Iranian nation was unified with a "mythological, ritual, and cultural realm," and the concept of "Ahuraic Iran" became the cultural and spiritual foundation of the Iranian nation in the transition from prehistory to the historical stage of Iran.

Conclusion

This historical-interpretive research, within the framework of a historical and civilization-oriented understanding of the concept of nation, attempted to formulate the continuity and evolution of Iranian nationality and national sense by reflecting and exploring the "ancient foundations of Iranian nationality" from the prehistoric era by interpreting the relationships between natural, civilizational, and cultural phenomena and analyzing their impact on each other. According to the findings of this research, contrary to modern political views, the phenomenon of nationalism and the originality of the

Iranian nation has an ancient civilizational and cultural foundation with cumulative, evolutionary, and continuous properties. According to the argument of the "Theory of Iranian Civilizational and Cultural Nationalism", in the prehistoric period, based on the specific nature of the Iranian Najd, the civilizational foundation of Iranian nationality and the phenomenon of "Iran of the Earth" were formed, and on this civilizational structure, the cultural foundation of Iranian nationality and the concept of "Ahurian Iran" were formed. Then, in the historical period, the foundation of the ideal Iranian monarchy and the phenomenon of "Iranshahr" and the foundation of the Pahlavi-Persian language and literature are based on these two ancient structures and continue in the concept of "Cultural Iran". This continuous structure became the most important factor in the national convergence and historical continuity of Iran and led to many times of rebirth during the ups and downs of the era. The present study states that the Iranian nationality and its special sense of nationalism arose from the process of evolution of Iranian civilization and culture and was formed in connection with the natural, civilizational and historical requirements and structure of this people, and this evolutionary structural connection in the philosophy of history is the "unique civilizational and cultural spirit of the Iranian nation". A magnificent structure that can be symbolically called the ziggurat or the tower of the originality of the Iranian nationality.

References

- Ahmadvand, S., & Bakhshi, M. (2022) Barresi-ye zamineh va paradigm-e zabani dar andisheh-ye siyasi-ye Zartosht [Review of the background and linguistic paradigm in Zoroastrian political thought]. *Pajoohesh-e Siasat-e Nazari*, 31(1), 139–163. [in Persian]
- Ahmadi, H., & Fazeli, H. (2007) Nationalism, moshkele-ye hoviyat va dolat-e melli dar teori-ye ejtemaei [Nationalism, the problem of identity, and the nation-state in social theory]. *Political Quarterly*, 37(4), 21–40. [in Persian]
- Ashraf, A. (2020) Hoviyat-e Irani az doran-e bastan ta payan-e Pahlavi [Iranian identity from antiquity to the end of the Pahlavi] (H. Ahmadi, Trans.). Nashr-e Ney. [in Persian]

- Barthold, W. (1998) *Joghrafiya-ye tarikhi-ye Iran-e bastan* [Historical geography of ancient Iran] (H. Sanati, Trans.). Bonyad-e Moqoofat-e Mahmoud Afshar Yazdi. [in Persian]
- Cameron, G. G. (1986) *Iran dar sepideh-dam-e tarikh* [Iran at the dawn of history] (H. Anoosheh, Trans.). Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Christensen, A. (1953) *Iran dar zaman-e Sasaniyan* [Iran in the Sasanian period] (R. Yasami, Trans.). Ebn-e Sina. [in Persian]
- Cottam, R. (1978) *Nationalism in Iran*. University of Pittsburgh Press.
- Duchesne-Guillemin, J. (1996) *Din-e Iran-e bastan* [The religion of ancient Iran] (R. Monajem, Trans.). Fekr-e Rooz. [in Persian]
- Frye, R. N. (2007) *Tarikh-e bastani-ye Iran* [The history of ancient Iran] (M. Rajabnia, Trans.). Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Ghirshman, R. (1957) *Iran az aghaz ta Eslam* [Iran from the beginning to Islam] (M. Moein, Trans.). Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab. [in Persian]
- Herzfeld, E. (1975) *Tarikh-e bastani-ye Iran bar bonyad-e bastanshenasi* [Ancient history of Iran based on archaeology] (A. A. Hekmat, Trans.). Anjoman-e Asar-e Melli. [in Persian]
- Hutchinson, J. (1994) Cultural nationalism and moral regeneration. In J. Hutchinson & A. D. Smith (Eds.), *Nationalism* (pp. 122–131). Oxford University Press.
- Kohn, H. (1944) *The idea of nationalism: A study in its origins and background*. Macmillan.
- Kuhrt, A. (2009) *The Persian Empire: A corpus of sources from the Achaemenid period* (Vol. 1). Routledge.
- Maskoub, S. (2000) *Hoviyat-e Irani va zaban-e Farsi* [Iranian identity and the Persian language]. Farzan. [in Persian]
- Mirzaei, A. (2017) Nationalism va ghomiyat dar Iran [Nationalism and ethnicity in Iran]. *Iranian Journal of Sociology*, 18(1), 32–68. [in Persian]
- Miscevic, N. (2020) Nationalism. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/nationalism/>
- Pirnia, H. (2004) *Asr-e asatiri-ye tarikh-e Iran: Khotoot-e barjeste-ye dastan-haye Iran-e qadim* [The mythical age of Iranian history: Prominent lines of ancient Iranian stories]. Hirmand. [in Persian]
- Pourdavood, E. (1998) *Gatha: Kohantar-in bakhsh-e Ovesta* [Gathas: The oldest part of the Avesta]. Asatir. [in Persian]

- Renan, E., & Renouvin, P. (2012) Mellat, hess-e melli, nationalism [Nation, national feeling, nationalism] (A. Ahmadi, Trans.). Agah. [in Persian]
- Shafiei-Kadkani, M. R. (2025) Gozideh ash'ar [Selected poems] (20th ed.). Morvarid. [in Persian]
- Skocpol, T. (2018) Binesh va ravesh dar jame'eh-shenasi-ye tarikhi [Vision and method in historical sociology] (S. H. Aghajari, Trans.). Markaz. [in Persian]
- Smith, A. D. (2004) Nasionalisam, nazariye, ideology, tarikh [Nationalism: Theory, ideology, history] (M. Ansari, Trans.). Motale'at-e Tamadon-e Irani. [in Persian]
- Tabatabai, J. (2001) Ta'amol-i darbare-ye Iran: Dibache-i bar nazariye-ye enhetat-e Iran [A reflection on Iran: A preface to the theory of the decline of Iran]. Negah-e Moaser. [in Persian]
- Vaziri, M. (2013) Iran as imagined nation: The construction of national identity. Gorgias Press.
- Woods, E. T. (2016) Cultural nationalism. In D. Inglis & A. A.-M. Almila (Eds.), The SAGE handbook of cultural sociology (pp. 429–441). SAGE Publications.

دوفصلنامه علمی «پژوهش سیاست نظری»

شماره سی و نهم، بهار و تابستان ۱۴۰۵: ۲۵۴-۲۲۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۳

نوع مقاله: پژوهشی

درآمدی بر «نظریه ناسیونالیسم تمدنی فرهنگی ایران» بر پایه واکاوی بنیان‌های کهن ملیت ایرانی

* محمد کوراوند

** مسعود شهرام‌نیا

*** سید غلامرضا دوازده‌امامی

چکیده

در یک نگاه کلان، دو روایت اساسی در باب اصالت ملت و مفهوم ناسیونالیسم وجود دارد. یکی بر مبنای برداشت سیاسی و مدرن و دیگری بر مبنای برداشت تاریخی و فرهنگی از مفهوم ملت است. این پژوهش با کاوش در «بنیان‌های کهن ملیت ایرانی» در پی آن است تا پیوستگی و تکامل ملیت ایرانی را با تفسیری از روابط بین پدیده‌های طبیعی، تمدنی و فرهنگی از عصر پیشاتاریخ همچون درآمدی بر طرح «نظریه ناسیونالیسم تمدنی فرهنگی ایران» صورت‌بندی کند. بنا بر یافته‌های پژوهش طبیعت خاص نجد ایران به‌ویژه رشته‌کوه‌های به هم پیوند خورده فلات که درون خود از ساکنان نجد در برابر دشمنان تاریخی شرق و غرب و تغییرات اقلیمی مرکز فلات محافظه‌گانه است.

* دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

mo.kouravand@ase.ui.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0005-1779-2184>

** نویسنده مسئول: دانشیار گروه علوم سیاسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

m.shahramnia@ase.ui.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-8333-0256>

gh.12emami@ase.ui.ac.ir

*** استادیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

<https://orcid.org/0000-0002-7758-0854>



نجد و پاسداشت عناصر طبیعت که در نظام فکری مزدایی متجلی شد نقش اصلی را در شکل‌گیری ساختار پیوسته تمدنی- فرهنگی ملیت ایرانی و تداوم تاریخی ایران بر عهده داشته است.

واژه‌های کلیدی: ملت، ناسیونالیسم فرهنگی، تمدن، فرهنگ و تاریخ.

مقدمه

در علوم اجتماعی، کمتر پدیده‌ای همچون ناسیونالیسم، این‌چنین در ابعاد و معانی مختلف به کار گرفته شده و تأثیرات ملی و فراملی گسترده داشته است. آنچه ناسیونالیسم را از دیگر پدیده‌های اجتماعی مجزا می‌کند، سازمان‌دهی یا تکنیک‌هایش نیست، بلکه یک مورد خاص یعنی تأکید بر نمایندگی فرهنگی ملت است. بنابراین درک و گونه‌شناسی ناسیونالیسم، رابطه‌ای مستقیم با برداشت از مفهوم ملت دارد. در یک نگاه کلان، دو برداشت اساسی از ملت و به تبع آن ناسیونالیسم وجود دارد. یکی برداشت سیاسی، اجتماعی و قراردادی و دیگری برداشت تاریخی، معنوی و فرهنگی است. در گونه‌شناسی ناسیونالیسم تقریباً تمام دوگانه‌ها ذیل این دو برداشت تفسیر می‌شود. نگاه نخست به دنبال توجیه فهمی ارادی، بر ساخته و مدرن از ملت است و در نگاه دوم، اعضای یک ملت نسبت به تاریخ یگانه، وحدت فرهنگی و بنیان‌های ملیت شأن آگاهی دارند.

اما ناسیونالیسم ایرانی در کدام‌یک از این دو برداشت کلان قرار دارد؟ ناسیونالیسم و اندیشه اصالت ملت ایران نیز به لحاظ نظری، بخشی از تقابل این دو نگاه بوده است، اما در چند دهه اخیر، مسئله از یک تقابل نظری فراتر رفته و در عرصه سیاست برخی جریان‌ها، به‌ویژه با گرایش‌های چپ و گلوبالیستی (ذیل نگاه سیاسی قراردادی به مفهوم ملت) با تأثیر از فضای ژئوکالچر و سوگیری به سمت القای واگرایی قومی، بنیان‌های کهن ملیت ایرانی را مورد تردید قرار می‌دهند. کلیدواژه مشترک این جریان‌ها، طرح مسایلی همچون ملیت‌های ساکن ایران، فدرالیسم و نقد ناسیونالیسم ایرانی است.

کامران متین (۱۴۰۲)، دانشیار روابط بین‌الملل دانشگاه ساسکس با انتقاد از نپذیرفتن مشروعیت خواست سیاسی ملیت‌های فرودست ایران توسط اغلب جریان‌های روشن‌فکری- سیاسی ایران معتقد است که تشکیل دولت- ملت فارسی‌محور مرکزگرا در ایران، گرایش به پذیرش روایت ساختگی ناسیونالیست‌های ایرانی از کهن بودن ملت ایران را تقویت کرده است.

مصطفی وزیری (۲۰۱۳)، در کتاب «ایران به عنوان یک ملت خیالی»، تاریخ ملی ایران را ابداعی متأخر می‌داند و معتقد است که برداشت‌های اروپایی از ملت و ناسیونالیسم، تاریخ‌نگاری را با نظریه نژادی درآمیخته است و استدلال می‌کند که

برآمدن شرق‌شناسی، ایده نژاد آریایی و دسته‌بندی‌های زبانی (هندوایرانی)، عامل تاریخ‌نگاری الیتیستی سوگیرانه اندیشمندان ایرانی از ادبیات اروپایی بوده است. این جریان‌ها با ایجاد شبهه، پیوستگی و اصالت ملیت ایرانی را مورد تردید قرار می‌دهند. در نتیجه پرداختن به این مسئله مهم یعنی اثبات ساختار دیرینه و تمدنی ملیت ایرانی به دغدغه اصلی انجام این پژوهش بدل گشت.

این پژوهش درصدد است تا با بررسی گونه‌شناسی ناسیونالیسم و فاصله‌گیری انتقادی از هر دو نگاه راست افراطی و چپ افراطی (وطن‌گریزی)، با رویکرد تاریخی تفسیری به طرح نظریه ناسیونالیسم تمدنی- فرهنگی ایران ورود کند. بنا بر فرضیه پژوهش، برخلاف ناسیونالیسم مدرن که بیشتر بر نقش سیاست و عصر دولت- ملت‌ها تکیه دارد، ملیت ایرانی، ساختاری کهن، انباشتی و به هم پیوسته دارد که بر بنیان تمدن و فرهنگ ملی شکل گرفته و تداوم تاریخی و نوزایی ایران در فراز و نشیب دوران در نتیجه چنین بنیان استواری رخ داده است. این طرح نظری بیان می‌دارد که چگونه ملیت ایرانی و حس ملی‌گرایی خاص آن، برخاسته از روند تکامل تمدن و فرهنگ ایران و در پیوند با اقتضائات و ساختار طبیعی و تمدنی و تاریخی این مردم شکل گرفته است.

پیشینه پژوهش

احمدوند و بخشی (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی زمینه و پارادایم زبانی در اندیشه سیاسی زرتشت» به بررسی تأثیر الهیات سیاسی زرتشت در بستر تمدن ایران و در بطن تحولات تاریخی آن پرداخته‌اند. بنا بر یافته‌های این پژوهش، مؤلفه‌های پارادایم زبانی اندیشه سیاسی زرتشت، خواستار استقرار شهریاری نیرومند و باشکوه در ایران‌زمین بوده است.

اصغری ثانی و هژبری (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «پیوند باستان‌شناسی و امنیت ملی» کوشیده‌اند تا نشان دهند که باستان‌شناسی از طریق کشف عناصر و مؤلفه‌های تمدن باستانی و تاریخی یک ملت، از رهگذر تحکیم هویت ملی، ملی‌گرایی و همبستگی

ملی منجر به تقویت امنیت ملی می‌شود.

اشرف (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «هویت ایرانی از باستان تا پهلوی» به همت حمید احمدی به صورت‌بندی مقالاتی در باب هویت ایرانی می‌پردازد. در بررسی انواع روایت‌ها از هویت ایرانی، او روایت تاریخ‌نگر را به عنوان راه‌حل میانه برای تحلیل هویت ایرانی برمی‌گزیند و هرچند هویت ملی را مقوله‌ی عصر جدید می‌داند، هویت فرهنگی ایرانی را مقوله‌ای تاریخی برمی‌شمرد.

احمدی (۱۳۹۰) در پژوهش «بنیادهای هویت ملی ایرانی؛ چهارچوب نظری هویت ملی شهروندمحور» تلاش داشته است تا هویت ملی ایران با رویکرد جامعه‌شناسی تاریخی، تبیین و بازفهم شود. در این بازسازی، هسته سخت هویت ایرانی یعنی سرزمین، تاریخ، دیانت و دولت را حفظ نود و به این مجموعه، برابری مردم و مفهوم شهروند را به عنوان یک اصل محوری به گفتمان هویت ایرانی اضافه کرد.

همچنین احمدی و فاضلی (۱۳۸۶) در پژوهشی با عنوان «ناسیونالیسم، مسئله هویت و دولت ملی در تئوری اجتماعی» می‌کوشند تا با متمایز کردن دو نوع ناسیونالیسم کلاسیک و مدرن، پندار ناسیونالیسم به عنوان مولود مدرنیسم و روشنگری را رد کرده، حس ناسیونالیستی و فداکاری در راه آرمان‌های ملی را به طول تاریخ بشر تسری دهند.

طباطبایی (۱۳۸۰) در جلد اول کتاب «تأملی درباره ایران» به بیان مفهوم ایران از منظر فلسفه تاریخ می‌پردازد. هدف نهایی از این تأمل فلسفی و طرح مسئله ایران، نوزایش ایران است که آغاز نخواهد شد مگر با پایان دوره انحطاط طولانی چند سده اخیر. طباطبایی معتقد است که این تأمل یا به بیانی دیگر «ایران‌شناسی» و شناخت بنیادین، از آن زمانی آغاز خواهد شد که بتوانیم دستگاه مفاهیم را به طور دقیق درباره تاریخ و اندیشه خود به کار بندیم.

شاهرخ مسکوب (۱۳۷۹) در پژوهشی با عنوان «هویت ایرانی و زبان فارسی» نشان می‌دهد که مردم ایران برای ادامه حیات تاریخی در بحران‌های تاریخی، به دو روش ایستادگی کرده‌اند: مستقیم یا نظامی و غیر مستقیم و به تعبیر او، فرهنگی. در تعبیر

دوم، تداوم ایرانیت و حس ملی بر دو ستون عمده تاریخ و زبان استوار گشته است. دو تمایز اصلی بین مطالعه حاضر با پژوهش‌های ارزشمند یادشده وجود دارد. نخست اینکه تمرکز اصلی در بیشتر این پژوهش‌ها بر مسئله هویت است و عناصر فرهنگ و تاریخ را به عنوان وجوهی مؤثر بر مسئله هویت ایرانی و تغییرات و تجدید آن در یک دوره خاص تاریخ مدنظر قرار داده‌اند؛ در حالی که این پژوهش بر بنیان‌های نخستین طبیعی، تمدنی و فرهنگی که از پیشاتاریخ سازنده پدیده ملت بوده، متمرکز است. تمایز دیگر اینکه پژوهش حاضر از طریق شناخت بنیان‌های کهن ملت ایرانی و ارتباط این ساختار پیوسته، به دنبال گونه‌شناسی ناسیونالیسم ایران و بازفهم ملی‌گرایی ایرانی است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به دنبال بازفهم بنیان‌های اصالت ملت ایران از طریق تفسیر تکوین تمدن ایران است. برای این مهم، این پژوهش از رهیافت تاریخی تفسیری استفاده می‌کند. راهبرد عمده برای مرتبط ساختن تاریخ و ایده‌های نظری، کاربرد مفاهیم برای تفسیر تاریخ است که به آن جامعه‌شناسی تاریخی تفسیری هم گفته می‌شود. در این رهیافت، محقق به دنبال تفسیرهای معنادار و مهم از تاریخ است (اسکاچپول، ۱۳۹۷: ۵۰۷). این رهیافت متکی بر سنت‌های تفسیری (وبری) است. نوع پژوهش، تاریخی و به لحاظ سطح پژوهش دارای برد کلان است. روش پژوهش، اسنادی و ابزار پژوهش، مطالعات کتابخانه‌ای است.

چارچوب نظری و مفهومی

برای رسیدن به یک چارچوب مفهومی تلفیقی درباره «ناسیونالیسم تمدنی فرهنگی ایران»، درک روایت‌ها از ملت و مقوله گونه‌شناسی ناسیونالیسم و نسبت برقرار شده بین آنها با ایده مطرح در این مطالعه، ضروری است.

روایت‌ها از ملت

ملت، گروهی جغرافیایی است که دارای احساس یگانه و مشترک (ویژگی ارزشمند

اصل ملیت) است. احساس یگانه و مشترک می‌تواند به زبان مشترک، احتمالاً نسب مشترک، فرهنگ مشترک، منافع و خطر مشترک (در گذشته) مربوط باشد؛ اما این احساس به هر ترتیبی ایجاد گردد، عامل اساسی موجودیت یک ملت است (راسل، ۱۳۹۳: ۴۰۸). رنان با نمایش نابسندگی عناصر قبلی تعریف ملت، آن را به صورت اصلی معنوی تعریف می‌کند که از دو عنصر یگانه تشکیل شده خاطره گذشته مشترک و بازتأیید پیوسته خواست آدمیان به همزیستی (رنان و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۱). اما با تصور وجود ملت‌های ماقبل مدرن به تعریفی مستقل درباره ملت نیاز داریم. بنابراین ملت، یک اجتماع انسانی دارای نام که در سرزمینی زندگی می‌کنند و دارای اسطوره‌های مشترک، تاریخ مشترک، فرهنگ عمومی مشترک و اقتصاد واحد و حقوق و تعهدات مشترک برای همه اعضا هستند (اسمیت، ۱۳۸۳: ۲۲-۲۴).

ناسیونالیسم در پیوند با این معنا، هر ترکیبی از رویکردهاست که ارزش‌هایی اساساً سیاسی، اخلاقی و فرهنگی را به تاریخ ملت و ملیت منسوب می‌کند (ر.ک: Miscevic, 2020) و ملیت، شکلی از احساسات و معنویت برآمده از شور و شکوه خاص مربوط به میهن است. سه روایت درباره پیدایش ملت‌ها وجود دارد: روایت ملت‌گرا که ملت را پدیدار تاریخی بشر می‌داند و منشأ آن را از دوران پیش از تاریخ می‌داند. روایت مدرن که ملت را پدیدار جدید و ساخته و پرداخته دولت‌های ملی در عصر جدید می‌داند و روایت تاریخ‌نگر که هویت ملی را زاده دنیای جدید می‌داند، اما این هویت، گسست بنیادین با گذشته و تاریخ (به‌ویژه ملل کهن) ندارد (ر.ک: اشرف، ۱۳۹۹). گونه‌شناسی ناسیونالیسم، مقوله‌ای در راستای این سه روایت از پیدایش ملت‌هاست.

گونه‌شناسی ناسیونالیسم

در یک نگاه کلان، دو برداشت اساسی از ملت و به تبع آن ناسیونالیسم وجود دارد. یکی برداشت سیاسی، اجتماعی و قراردادی و دیگری، برداشت تاریخی، معنوی و فرهنگی. در گونه‌شناسی ناسیونالیسم، بیشتر دوگانه‌ها ذیل این دو برداشت تفسیر می‌شوند. برای فهم چارچوب نظری پژوهش به مرور برخی از این دوگانه‌ها می‌پردازیم:

— ناسیونالیسم غربی (مدنی) و شرق (نژادی)

جریان‌شناسی ناسیونالیسم آلمان، عامل مهمی در تکامل سنخ‌شناسی هانس کوهن

با عنوان ناسیونالیسم غربی و شرقی است. بنا بر استدلال کوهن، اشکال غربی بر این ایده استوار بود که ملت، انجمنی عقلانی از شهروندان بود که به واسطه قوانین و سرزمین مشترک با یکدیگر پیوند می‌خوردند. در حالی که اشکال شرق مبتنی بر فرهنگ مشترک و ریشه‌های قومی بودند و بر این اساس تمایل داشتند که ملت را به عنوان یک کل ارگانیک و به هم پیوسته تعریف کنند. آرتور گوبینو می‌پنداشت که مردمانی با ویژگی‌های قومی مشترک به ملیت یگانه‌ای تعلق دارند. مناطقی که بتوان در آن یگانگی نژادی را نشان داد- مغولستان، فلات ایران، آناتولی داخلی و شبه‌جزیره عربستان- بسیار کمیاب هستند (رنان و دیگران، ۱۳۹۱: ۹۳). در مجموع از نظر کوهن، ناسیونالیسم غربی، همبستگی خود را از پایداری به مفهوم قرارداد اجتماعی حاکمان و مردم می‌گیرد و عضویت در این جامعه ملی، داوطلبانه است (Woods, 2016: 432). ناسیونالیسم شرقی که همبستگی خود را از دیدگاهی ارگانیک به جامعه ملی مبتنی بر ریشه‌های مشترک می‌گیرد، دارای عضویت بسته است (ر.ک: Kohn, 1944).

- ناسیونالیسم اراده‌گرایانه (لیبرال) و ارگانیک

یکی از دوگانه‌ها، دو نوع اراده‌گرایانه و ارگانیک ناسیونالیسم است. رنان در کنار وزن و اهمیتی که به کیش نیاکان و گذشته حماسی می‌دهد، برای اثبات ایده آل لیبرال و اراده‌گرایانه از ملیت به دنبال توجیه فهمی سیاسی از ملت است. تصدیق نقش گذشته تاریخ و خاطره ملی شکوهمند و عظمت مشترک در گذشته و تداوم اراده سیاسی مشترک در زمان حال برای انجام کارهای بزرگ، شرایط ضروری برای وجود یک ملت است (اسمیت، ۱۳۸۳: ۵۴). ناسیونالیسم ارگانیک با طبیعی انگاشتن مقوله ملت، عضویت در آن را امری ذاتی و غیر ارادی تلقی می‌کند. در این صورت دولت نیز مشروعیت سیاسی خود را از اتحاد ارگانیک ملتش می‌گیرد.

- ناسیونالیسم فرهنگی - تاریخی و ناسیونالیسم سیاسی - مدرن

اندیشمندانی چون جان هاجینسون و آنتونی دی‌اسمیت به خصلت فرهنگی و نمادین ملی‌گرایی توجه می‌کنند و معتقدند که ناسیونالیسم را می‌توان از طریق تحلیل هویت‌های فرهنگی جمعی در یک دوره زمانی طولانی شناخت. ناسیونالیسم فرهنگی مورد نظر هاجینسون برخلاف ناسیونالیسم سیاسی، ملت را در رضایت با قانون محض نمی‌جوید، بلکه آن را در احساساتی که توسط طبیعت و تاریخ به بار نشسته‌اند،

جست‌وجو می‌کند (میرزایی، ۱۳۹۶: ۳۹). هاجینسون از رهیافت تفهیمی وبری برای تمایز ناسیونالیسم فرهنگی از انواع سیاسی ناسیونالیسم و آشکار کردن پویایی اشکال فرهنگی و نقش گذشته تاریخی در احیای ناسیونالیسم مدرن استفاده کرد. در مقابل ناسیونالیسم سیاسی، ملت‌سازی را بیشتر فرآیندی مدرن و سیاسی تلقی می‌کند و نقش ساختارهای اجتماعی جدید و به‌ویژه دولت‌های مدرن در ساخت چنین ایده‌ای را بیش از تاریخ و فرهنگ می‌داند (اسمیت، ۱۳۸۳: ۸۳-۸۷).

ناسیونالیسم فرهنگی به صورت یک جنبش احیای فرهنگی در دوران مدرن، اگر بخواهد مردم را برای احیای ملت بسیج کند، باید دست به گزینش گنجینه‌های از پیش موجود چون اسطوره‌ها، خاطرات تاریخی و نمادها بزند (ر.ک: Hutchinson, 1994). هردر ادعا می‌کرد که «هر ملتی دارای روح ملی خاص خودش است» و باید از آن پیروی کند. پس وظیفه ناسیونالیست‌ها، کشف دوباره روح تمدنی فرهنگی بی‌نظیر ملت مردم است. در ملی‌گرایی فرهنگی، جوهر ملت، تمدن ممتاز آن است که محصول تاریخ فرهنگ و طرح جغرافیایی یگانه آن است. در آثار برخی پژوهشگران این حوزه، ردیابی ریشه‌های ملت‌های خاص مانند ایرانیان یا آرامنه و ظهور آهسته هویت‌های ملی مدرن از ریشه‌های کهن در طول یک دوره زمانی طولانی بررسی شده است (اسمیت، ۱۳۸۳: ۸۹).

درآمدی بر نظریه ناسیونالیسم تمدنی فرهنگی ایران

در بررسی نظریه‌های ناسیونالیسم گفته شد که برخی اندیشمندان، خاصیت ارگانیک، فرهنگی و تبارشناسانه ملت را مدنظر قرار داده‌اند. به عقیده هردر، طبیعت، ملت‌ها را می‌آفریند، نه دولت‌ها (میرزایی و مرادخانی، ۱۳۹۷: ۱۲۵). بیشتر متفکران این حوزه همچون هردر، اسمیت، هابزبام و توین‌بی هنگام بررسی محدود ملل کهن (با ریشه تمدنی آشکار) از ایران هم نام می‌برند. بسیار پیش از پیدایش ناسیونالیسم مدرن و تعریف سیاسی از ملت تصور ایران‌زمین، خودآگاهی تاریخی، آداب فرهنگی، کیش و اندیشه و نیای مشترک در مردمان سرزمین ایرانی وجود داشته است (ر.ک: Cottam, 1978). مورخان ناسیونالیسم این را می‌پذیرند که ایران، جزء چند ملتی است که عصر

ناسیونالیسم را با برخورداری از ریشه تاریخی عمیق و تجربه بازسازی مداوم هویت پیشامدرن خود تجربه کرد (اشرف، ۱۳۹۹: ۱۹۵).

این متفکران به وضوح ایران را در زمره ملل کهن جهان می‌شناسند. اما از آنجایی که ساختار تمدنی و بنیان‌های اصالت ملت ایران به طور کامل در قالب هیچ‌یک از دوگانه‌های ناسیونالیستی یادشده و الگوهای مدرن نمی‌گنجد، می‌توان با وام‌گیری از برخی عناصر بنیادی این تعاریف به دنبال چارچوب و الگویی تمدن‌محور، فرهنگی و تاریخ‌نگر برای درون‌فهمی سیر پدیدار تاریخی ملت ایرانی و کشف روح ملی (خاص) آن بود و آن را درآمدی بر طرح نظریه «ناسیونالیسم تمدنی فرهنگی ایران» قرار داد. این طرح نظری، پیوستگی و تکامل طبیعی ملت ایرانی را با واکاوی و تفسیری از روابط بین پدیده‌های طبیعی، تمدنی و فرهنگی و تحلیل تأثیر آنها بر یکدیگر، سامان‌دهی و صورت‌بندی می‌کند.

واکاوی بنیان‌های ناسیونالیسم تمدنی فرهنگی از عصر پیشاتاریخ

اثبات وجود ملت‌های طبیعی و ماقبل مدرن، مستلزم فهم بنیان‌ها و ساختارهای کهن شکل‌گیری ملت است و کشف این بنیان‌ها به تفسیر این پژوهش از پدیده تاریخی و تمدنی ناسیونالیسم در ایران کمک می‌کند. بنابراین باید به دنبال کشف بنیان‌های طبیعی (زادگاه تمدن و جغرافیای تاریخی)، فرهنگی و تاریخی طی دوران مختلف بود که ساختار اصالت ملت ایران بر آن استوار گشته و تکامل یافته است. در گذشته نیز در کنگره‌های خاورشناسی (به سرپرستی چهره‌هایی همچون سید حسن تقی‌زاده، عباس اقبال آشتیانی و علامه قزوینی)، بحث‌ها درباره هویت و ارزش سرزمینی ایران را در سه مجموعه بزرگ یعنی مجموعه اقلیمی و طبیعت ایران، مجموعه تاریخی و مجموعه فرهنگی و عقیدتی ایران تقسیم‌بندی می‌کردند (موسوی گرمارودی، ۱۳۶۹: ۱۵۷-۱۶۰).

برخی نظام‌های مطالعاتی ایران‌شناسی، تمدن ایران را به دو دوره کلان پیش از تاریخ و دوره تاریخی تقسیم می‌کنند. پیش از تاریخ، دوره قبل از نگارش و ثبت تاریخ است. در این مطالعه به دلیل محدود کردن گستره تحقیق، بنیان‌های تمدنی و فرهنگی ملت در دوره پیشاتاریخ واکاوی می‌گردد.

طبیعت و تمدن دوره پیشاتاریخ

برای بررسی محیط تمدن ایران در دوران پیشاتاریخ، علاوه بر پژوهش‌های پیشین، از علوم مددکار تاریخ که در بازسازی و فهم گذشته به محقق یاری می‌رساند نیز استفاده می‌شود. این دانش‌ها شامل جغرافیا، باستان‌شناسی، کتیبه‌شناسی، نسب‌شناسی، گاه‌شماری و زبان‌شناسی است (میرجعفری و نورایی، ۱۳۸۸: ۵۳-۵۶).

طبیعت نجد ایران: جغرافیا بستر تاریخ

ویژگی خاص فلات ایران، دو رشته‌کوه عظیم و به هم پیوند خورده آن است: رشته‌کوه البرز که از بلندی‌های هزار شاخه ارمنستان تا دشت خراسان امتداد دارد و به رشته‌کوه هندوکش که از پامیر امتداد یافته می‌پیوندد و رشته‌کوه زاگرس که از بلندی‌های هزار شاخه ارمنستان تا مجاورت اقیانوس هند از طریق بلوچستان و افغانستان از راه شمال به محور پامیر می‌رسد. این دو رشته‌کوه و مثلی که درست کرده است، در دو جانب فلات از دوران کهن، نقاط ضعف و قوت ایران بوده است (کامرون، ۱۳۶۵: ۵). دیگر ویژگی خاص فلات ایران در گذشته دور، وجود یک یا چند دریاچه بزرگ درون فلات مرکزی بوده است که امروزه تنها آثاری از آن (در بیابان مرکزی) باقی مانده است. بیابان لوت و ریگزارهای شرقی بم (بقایای دریاچه کهن مرکزی) از دیدگاه تاریخی و جغرافیایی هم فلات ایران را به دو بخش غربی و شرقی تقسیم می‌کند (فرای، ۱۳۸۶: ۲۲).

جغرافیای طبیعی ایران، نقش مهمی در شناخت شروع تاریخ تمدن ایران بازی می‌کند؛ از آن جمله نقشی که دریاچه بزرگ مرکزی ایران (شاید ساوه یا بخشی از فراخکرت) در ایجاد تمدن‌های نخستین و نقشی که کوه‌های دورتادور فلات ایران و زیستگاه‌های آن در یکجانشینی تمدن‌های بعدی این سرزمین بازی کرده‌اند. جغرافیا، بستر تاریخ ایران است.

- دریای مرکزی ایران: شکل‌گیری سکونت‌گاه‌های اولیه در فلات: از کاوش‌های باستانی در جاهایی مانند تپه گیان یا تپه حصار و سیلک (مناطق پیرامون دریاچه مرکزی) دریافتیم که پیش از آمدن ایرانیان در این پیرامون، فرهنگ و تمدن بوده است (فرای، ۱۳۸۶: ۵۶). گیرشمن در ابتدای پژوهش خود درباره ایران ماقبل تاریخ، نخستین سکونت‌گاه تمدن‌های پراکنده درون نجد ایران را سواحل بقایای دریاچه عظیم مرکزی ایران می‌داند. همچنین احتمالاتی درباره اشتراک ریشه نژادی و تمدنی ساکنان اولیه سیلک،

ری، دامغان، شوش گیان و لرستان (و تمدن جیرفت) در محدوده دریاچه‌های مرکزی ایران می‌دهد. همچنین در اوستا و بندهش نام دریاچه‌هایی چون زرمند (زراومند) و چیچست و کیانسه و چندی دیگر در حوزه تمدنی ایران ذکر شده است.

- خشک‌سالی بزرگ و تهاجم اقوام بیرونی: تغییر سکونت‌گاه‌های اولیه: از قدیم‌ترین ایام، مسئله آب و مسئله هجوم اقوام بیابان‌گرد و تمدن‌های بیرون نجد در ایران، امر حیاتی به شمار می‌رفته است. در یکی از سروده‌های زرتشت، نیاز به مراقبت دائم، هم در برابر شن‌های بیابان که مدام جلو می‌آیند (اشاره به خشک شدن دریاچه‌ها) و هم مراقبت در برابر سوار بیابانگردی (اشاره به تورانیان بیابانگرد) که آدمیان را می‌کشد تا گله و حشم او را بر باید و زن و کودک او را به اسیری برد، آمده است (بارتلد، ۱۳۷۷: ۸). ایرانیان در ناخودآگاه تاریخی خود از خشک‌سالی، ترس و خاطره بدی داشته‌اند. این موضوع شاید بی‌ارتباط با اولین فاجعه‌ای نباشد که ساکنان نخستین نجد درباره تغییر اقلیم مرکز فلات، ناشی از خشک شدن دریاچه (بزرگ) مرکزی ایران به یاد داشتند. در تیشتریشست اوستا، نبرد تیشتر ایزد باران با اپوش، دیو خشک‌سالی روایت می‌شود. تیشتر با دیو خشک‌سالی به سه نبرد می‌پردازند. اهورامزدا خود به نیایش تیشتر می‌پردازد... و این بار تیشتر، اپوش را هزار فرسنگ از دریای فراخکرت دور می‌سازد (ر.ک: پورداوود، ۱۳۷۷).

با تغییرات اقلیمی و خشک شدن بقایای دریاچه‌های مرکزی به مرور این مناطق غیر قابل سکونت شد و تمدن‌های نخستین پیرامون آن تحت تأثیر قرار گرفتند (ر.ک: هدایتی، ۱۳۹۵). بعد از این فاجعه بزرگ بود که ساکنان نجد در پیرامون کوهستان، اساس جدیدی برای زندگی خود بنیان نهادند. تمدن ایرانی در کنار دریاچه‌ها آغاز شد، اما ملیت ایرانی و یکپارچگی در برابر دشمنان و بلایا با مرحله کوه‌نشینی ایرانیان در دامنه‌ها و دشت‌های کوه آغاز شد (موله و دیگران، ۱۳۷۰: ۱۰۶). همچنین جغرافیای ایران در دل خود از ساکنان درون نجد در برابر دشمنان یا رقبای تاریخی شرق (تورانیان و سکاها) و غرب (اکد، آشور و بابل) محافظت کرده است. در این سکونتگاه‌های جدید، کهن‌ترین هسته تمدن و قلمرو زیست جهان خاص ایرانی شکل گرفت و زمینه‌ساز فرهنگ بومی شد.

زیستگاه کوهستان: شکل‌گیری دو کانون تمدنی در نجد (شرق اساطیری و غرب تاریخی)

با بررسی پژوهش‌های انجام‌شده در باب تمدن ایران می‌توان دریافت که پس از تغییر سکونتگاه‌های پراکنده اولیه، ایران پیشاتاریخ دارای دو کانون تمدنی در استحکامات طبیعی و زیستگاه‌های جدید خود شده است. نگاه‌ها به کانون تمدنی شرق با مطالعات اسطوره‌شناسی، اوستایی و باستان‌شناسی همراه بوده است. آریان‌های ایرانی در اعصار قبل از تاریخ، چهار دولت تشکیل داده‌اند: دو دولت زمانی که با هندی‌ها بوده‌اند و دو دیگر، زمانی که در شرق مستقر شده بودند. دو دولت اولی یعنی دولت جمشیدی‌ها و فریدونی‌ها به کلی اساطیری‌اند (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۱۸۴). با سلسله منوچهری‌ها، دولت شرقی ایران تشکیل می‌شود (به عنوان هفتمین پادشاه دوران پیشدادی). ظن آن می‌رود که پایتخت این دولت، آمل بوده باشد. در هر حال دولت منوچهری‌ها در مواقع سخت (تهاجم‌ها) به استحکامات طبیعی البرز و دماوند تکیه می‌کرده‌اند. سکاهای این دولت را تحت فشار قرار داده، سرنگون می‌کنند (همان: ۱۲۲). مطابق روایت اوستا، پهلوان بزرگ هوشنگ (با لقب پیشداد) در کوه البرز برای رب‌النوع آنهایتا، قربانی‌ها می‌کرد. او را گل‌شاه به معنی پادشاه کوهستان لقب داده‌اند.

در اساطیر، البرز کوه مقدس ایران است که زایش مهر و پل چینوت در آن است. در بندهش در بخش آفرینش کوه‌ها آمده است: «نخستین کوهی که فرارست البرز ایزدی بخت بود. از آن پس همه کوه‌های دیگر به هجده سال فرا رستند...» در پیدایش رودها در بندهش از البرز به عنوان نقطه پیدایش رودهای ایران یاد شده است (بهار، ۱۳۸۵: ۷۱-۷۵). کنام سیمرغ بر فراز البرز کوه است. از ستیغ آسمان پیوند البرز مه‌آلوده، یا حریر راز بفت قصه‌های دور، بال بگشای از کنام خویش، ای سیمرغ رازآلود (شفیعی کدکنی، ۱۴۰۴: ۴۰). بنابراین استحکامات طبیعی و نمادین چون البرز و دماوند، واجد مهم‌ترین نقش در

شکل‌گیری این کانون تمدنی بوده‌اند.

نگاه‌ها به کانون تمدنی غرب ایران از اشارات آثار تمدنی بین‌النهرین به ایران، باستان‌شناسی شوش و عیلام، تاریخ ماد و پارس نشأت می‌گیرد. آرتور پوپ در کتاب «شاهکارهای هنر ایران» می‌گوید کسانی از دانشمندان عصر ما عقیده دارند که شاید ایران، نخستین گاهواره فرزند آدمی و مظهر تمدن بشری بوده است (موسوی گرمارودی، ۱۳۶۹: ۵۸). در غرب نجد، نخستین شاهنشاهی بزرگ در سرزمین‌های مرتفع تحت تسلط عیلام شکل گرفت. پس از این فتوحات، تجدید نیروی ملی در عیلام صورت گرفت. کتیبه‌ها فقط به خط عیلامی مقدم نوشته می‌شد و شوش در زاگرس، مرکز عمده هنر و اقتصاد شد (گیرشمن، ۱۳۳۶: ۴۹-۵۰). نخستین پرستشگاه‌ها (چغازنبیل دوراونتاش) که در زاگرس ساخته شدند، نشانه‌هایی برای دفاع ملی و فرهنگ خاص آنها بود و اینشوشیناک به خدایی ملی بدل گشت (کامرون، ۱۳۶۵: ۷۸). حکومت ماد در محل پیوند کوه‌های البرز و زاگرس تشکیل شد و تقریباً بیشتر خاک ایران را شامل می‌شد. بدین ترتیب در این کانون سرزمین‌های مرتفع غرب، جبال ماد و زاگرس، واجد نقش مهم تمدنی بوده است.

ملت کوهستان: ساکنان نجد از نگاه تمدن‌های پیرامون

نام عیلام در متون اکدی و سومری به‌جای‌مانده از این زبان‌ها به معنای سرزمین‌های مرتفع بوده است. در کتیبه‌های تمدن‌های کهن اکد، آشور و بابل می‌توان کشفیاتی از دوره پیشاتاریخ فلات ایران استخراج کرد. بازتاب جنگ‌ها میان کوه‌نشینان عیلام و بابلی‌ها را می‌توان در کتیبه‌ای از «فرمانروای آداب» که با عیلام و مرهشی و گوتیوم نبرد کرد، یافت: «اٹاناتوم، کوه‌نشینان عیلامی را شکست داد و ایشاکو شاه، دو شهر عیلامی را فرومالید». در مهم‌ترین و کهن‌ترین کتیبه‌های مرتبط با موضوع پژوهش هم پادشاهان اکد و هم بابل از کوه‌نشینان خاوری در کتیبه‌ها یاد می‌کنند. سارگن پادشاه اکد (پادشاه مهم روزگار باستان)، اندکی پس از نشستن بر تخت شاهی، تدابیری برای برانداختن کوه‌نشینان خاوری اندیشید (کامرون، ۱۳۶۵: ۲۳-۲۴). در اینجا شاهد نخستین اشارات به اقوام آریایی در کتیبه‌های آشوری هستیم و کماکان برای تمایز بین مردم بین‌النهرین و مردم فلات ایران در کتیبه‌ها و آثار به‌جای‌مانده از آشور و بابل، ایرانیان را سرکردگان یا

ملت کوهستان نام می‌برند. نام ایران نخستین بار در کتیبه‌های شلمانسر سوم، پادشاه آشور در ۸۳۶ ق م به نظر ما می‌رسد (هرتسفلد، ۱۳۵۴: ۳۰).

— تعیین قلمرو و ثبت تاریخ در دل کوه‌ها: نخستین حجاری‌ها و معابد

نخستین آثار باستانی در ایران که در دل صخره و کوه‌ها یافت شده، هم‌عصر تمدن‌های اکد و سومر است. یکی از سه صخره که دارای نقوش است، در سرپل واقع شده است. این نقش، هیکل پادشاهی را نشان می‌دهد که در منطقه لولا بوده است و آنو بانی نی نام داشته است (همان: ۱۸). وظیفه‌ای که نقش برجسته‌های یادشده (در سرپل ذهاب) ایفا می‌کنند، عظیم و پایدار است. در ماقبل تاریخ، چنین نقوشی و نظایر آنها رواج یافت و طی تاریخ متمدنی ایران، پادشاهان از این نقوش بدوی در بالای کوه‌ها و نقاط مختلف نجد ایران ایجاد کردند (گیرشمن، ۱۳۳۶: ۳۶-۳۷). حجاری‌ها و نقش برجسته‌های ایجاد شده در کوه‌ها در پیشاتاریخ در حکم تعیین قلمرو سرزمین بوده است. نخستین پرستشگاه‌هایی که در زاگرس ساخته شدند، از جمله پرستشگاه تقریباً انحصاری عیلامی (چغازنبیل)، نشانه‌هایی برای دفاع ملی و فرهنگ خاص آنها بود (کامرون، ۱۳۶۵: ۷۸). نخستین آتشکده‌های اساطیری ایران نیز در چهارگوشه سرزمین و در برخی کوه‌ها ساخته شده بود. با ایجاد نخستین نقش برجسته‌های ماندگار در سرحدات و نخستین پرستشگاه‌ها و شهرها برای اولین بار شکلی از یک ملت (اجتماع به-هم‌پیوسته با مرز، نماد و آیین مشترک) را شاهدیم و این اتحادیه اقوام کوهستانی مرکز غرب و جنوب زاگرس در برابر دولت‌های قدرتمند بین‌النهرین و بابل است.

— زاگرس میانی: آمیختگی قومی و تمدنی درون فلات ایران

با آمدن هندیان به شبه‌قاره و ایرانیان به درون فلات، کتاب وداها به‌ویژه ریگ ودا و اوستا با باستان‌شناسی (برای بازسازی گذشته) همچون مدارک کتبی دست به دست هم دادند (فرای، ۱۳۸۶: ۷۷). کم‌کم سیمای ایران جدید در حال پیدایش است. آنچه قبلاً عیلام کهن (شوش) بود، اکنون به واحه‌ای هم‌سرنوشت با آنزان و پارس و ماد و آرامی‌ها و کران خلیج فارس بدل می‌شود (کامرون، ۱۳۶۵: ۱۲۶). مهم‌ترین اختلاط تمدنی بین ساکنان قدیم فلات و آریان‌ها در زاگرس میانی رخ داد. می‌توان این دوره را (اوایل هزاره تا قرن ۷ ق.م) که در آمیختگی جمعیت بسیار زیاد بوده است، دوره اختلاط اقوام ایرانی نامید و دوره بعدی قرون ۷ تا ۶ ق.م را دوره یکپارچگی سیاسی و اجتماعی نامید.

- البرز و زاگرس: بنیان تمدنی پیدایش ملیت ایرانی در پیشاتاریخ

با تحلیل و تبیین داده‌های پژوهش مشخص شد که شکل‌گیری ملیت ایرانی در عصر پیشاتاریخ، برخاسته از روند تکامل تمدن و در پیوند با اقتضائات و ساختار طبیعت خاص نجد ایران و به‌ویژه اقلیم کوهستان بوده است و می‌توان دو رشته کوه عظیم و به هم پیوند خورده فلات ایران را به عنوان مهم‌ترین عامل پایداری تمدن و پیدایش ملیت متمایز ایرانی مطرح ساخت. بنا بر استدلال این پژوهش، خشک شدن دریای مرکزی و بحران اقلیمی در مرکز فلات و همچنین تهاجم اقوام بیرونی، منجر به تغییر سکونتگاه اولیه ساکنان نجد شد و آنان سپس در زیست‌بوم کوهستان، با دفاع از سرزمین خود در برابر دشمن مشترک و ایجاد حس تعلق سرزمینی، اساس جدیدی برای زندگی خود بنیان نهادند.

روند شکل‌گیری دو کانون تمدنی جدید در نجد ایران در استحکامات کوهستانی البرز و زاگرس آغاز شد و سرآغاز تاریخ و اساطیر این سرزمین با کوه پیوند خورد. شکل‌گیری یک زیستگاه دائمی و تمدن پایدار درون نجد در تمایز با تمدن‌های «سامی بین‌النهرینی» در غرب و اقوام «تورانی کوچنده» در شرق باعث شد که در این پهنه جغرافیایی، اجتماعی متمایز دارای سرزمین، استقلال، حس وفاداری متقابل و اساطیر (ویژگی‌های اصلی تعریف ملت) خاص خود شکل گیرد. بدین ترتیب از دوره پیشاتاریخ در بستر طبیعی و نمادین البرز اساطیری و زاگرس، ملیت ایرانی دارای قلمرو خاص خود شد و ریشه ناسیونالیسم طبیعی و تمدنی کهن ایران، حس همبستگی و دفاع از سرزمین مشترک در زیست‌بوم کوهستان، درون نجد ایران پدیدار شد. ملیت ایرانی از آن پس دارای «قلمروی جغرافیایی، زیستی و تمدنی» خاص خود شد و پدیده «ایران‌زمین» سر برآورد. به بیان هردر، ملت ساکنان نجد دارای «روح ملی و طبیعی خاص» خود شد.

اندیشه و فرهنگ دوره پیشاتاریخ

حلقه واسط بین بنیان تمدنی و بنیان فرهنگی ملیت ایرانی در پیشاتاریخ، طبیعت‌گرایی کهن ساکنان نجد بود که ریشه در مواهب و احساساتی داشت که طبیعت این سرزمین به مردم ارزانی داشته بود. با بنیان‌گذاری تمدن پایدار نجد ایران و اقلیم کوهستان، پاسداشت حرمت طبیعت، ستایش عناصر طبیعی و پرستش نور با تکامل اندیشه و فرهنگ، در نظام فکری و معنوی مزدایی متجلی شد.

طبیعت‌گرایی کهن ساکنان نجد

آریایی‌های پیش‌اوستایی، گیتی را برپا شده از هفت خلقت (طبیعت) تصور می‌کردند: آسمان، آب، زمین، گیاه، یکتا، حیوان، یکتا، آدم یکتا و آتش (محمودی‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۱). تصور جغرافیایی در فکر ایرانی، همراه با اسطوره‌های آفرینش (مرکز هفت اقلیم) پدیده آمده است... مفاهیم سرزمینی (و شهری) برای ایرانیان از اهمیت بسیار بالایی برخوردار بود، چنان‌که ایرانیان برخلاف عرب‌ها که در وهله نخست خود را با تبار می‌شناختند، بیشتر به پیوندهای سرزمینی خود مباحثات می‌کردند (اشرف، ۱۳۹۹: ۹۵-۱۰۰). هروdot می‌گوید که پارسیان برای خدایان، تندیس نمی‌سازند... آنان زئوس و دیگر خدایان را بر کوه‌های بلند سپاس می‌گزارند (فرای، ۱۳۸۶: ۱۲۶). طبیعت‌گرایی کهن و پرستش قوای طبیعت و خورشید پس از تکامل تمدن به شکل آیین‌های اولیه در میان ساکنان نجد ظهور کرد. با شکل‌گیری کانون‌های تمدنی شرق و غرب و تکامل نظامات اجتماعی، آیین‌ها نیز شکل منظم و قاعده‌مندی یافتند.

اوستا: پیوند طبیعت‌گرایی، اساطیر و فر ایران

ایرانیان، سنت تاریخ شفاهی محکم و پایداری داشته‌اند. انتقال سینه به سینه برای مدت مدیدی، روش حفظ فرهنگ و آیین آنان بوده است. بخش زیادی از این فرهنگ، آموزه‌های آیین‌های ابتدایی و متون مقدس طی دوران متمادی در اوستا گردآوری شده است. در اصل اوستا، دانشنامه یا کتاب مقدس ایرانیان (از پیش از زرتشت تا پس از او) و اولین لوح ثبت اندیشه، اساطیر ملی و فرهنگ آنهاست.

- اوستا: پاسداشت و حرمت طبیعت: در اوستا، ستایش گیاهان، جانوران و کوه‌ها و رودها و روزها و نیز بسیاری از پدیده‌های دیگر آمده است (فرای، ۱۳۸۶: ۹۱-۹۲). زراعت و تخم‌افشانی، غرس درختان، خشک کردن باتلاق و آبیاری و نشاندن درخت، کارهایی است که هرمزد دوست دارد (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۱۸۲). در یشت ۱۹ بر اساس سیاهه، نام کوه‌ها برده شده است و به کوه‌هایی که از بالای آنها آب جاری می‌شود، درود فرستاده می‌شود و زامیاد، ایزد محافظ زمین نامیده می‌شود. در فرودین یشت، همه آب‌ها و گیاهان ستایش می‌شوند.

- اوستا: اتحاد سرزمین‌های آریایی و ستایش فر ایران: در اوستا از سرزمین‌های آریایی و «فر» آن یاد شده و آنها را سخت به هم پیوسته می‌داند. در ماورای این تقسیم‌بندی، یک اتحادیه مردم هم آمده است و در بعضی بخش‌های اوستا مانند یشت ده (مخصوص میترا) از سرکردهٔ چنین اتحادیه‌ای (اتحادیه مردمان ایرانی) یاد شده است. احساس وحدت و تعلق به یک ملت یا- همان‌طور که ما امروزه ناسیونالیسم می‌گوییم- احساس مشترک کسانی که خود را ایریا می‌دانند از این واقعیت ناشی می‌شود که آنها خانه خود را ایریا دینگهو یا «کشورهای آریایی» می‌خواندند (اشرف، ۱۳۹۹: ۶۶) بنابراین سرآغاز معنوی هویت و حس ملی مشترک به «خانواده سرزمین‌های آریایی» برمی‌گردد. بدین ترتیب اوستا و دیگر متون پهلوی، تاریخ اساطیری را از دوران آغازین طبیعت این سرزمین تا تداوم فر ایران، ماندگار و ستایش کرده‌اند.

- اوستا: بنیاد تاریخ اساطیر ایران: اوستا، منبع نخستین آگاهی به اساطیر و روایت تاریخ هستی ایران‌زمین است. نمونه‌های مختلفی از اساطیر در اوستا مطرح شده که بعداً به عنوان ریشه و نماد ملی در دیگر متون و منابع بازتاب یافته است. در اساطیر اوستایی شاهد پیوند بنیان‌های طبیعی، تمدنی و فرهنگی ملیت ایرانی با یکدیگر هستیم؛ دفاع از ایران در البرز در برابر تورانیان، نسب بردن نخستین پادشاه کیانی از پیشدادیان و انتقال فر، نماد آتش، انتقال مقر پادشاهی ایران از شمال شرق به فارس و جنوب و غرب ایران و یکپارچگی اجتماعی و سیاسی مردمان فلات ایران.

زرتشت خردمند: پیوند آیین قدیم و جدید

شخصیت زرتشت در مرکز اوستا قرار دارد. بنا بر شواهد، زرتشت به حوزه تمدن، جغرافیا، آیین و اندیشه‌های سراسر نجد ایران آشنایی داشته و این احتمالاً به خاطر سفر و شناخت و هم‌زیستی با مردمان سایر نقاط سرزمینش بوده است و این سازگاری بعدتر در دین او نیز نمایان می‌شود. این هم‌زیستی در شرق روی می‌دهد و بعد دین تعدیل یافته به جنوب و غرب ایران می‌رسد (دوشن‌گیمن، ۱۳۷۵: ۲۶۱-۲۶۲). وقتی زرتشت ظهور کرد و خواست که مذهب را اصلاح کند، مواجه با اعتقاداتی شد که قرون عدیده در آریان‌ها ریشه دوانده بود. احتیاط و مدارا، او را وادار کرد تا بعضی اعتقادات و آداب

مذهبی قرون سابق را حفظ کند (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۱۷۵-۱۷۶). زرتشت با آشنایی کامل با فرهنگ و جغرافیای نجد، دین کهن را اصلاح و با مدارا، آیینی ملی پایه‌گذاری کرد. آموزه‌ها و نمادهای زرتشتی: بنیان فرهنگ مشترک

- دفاع مقدس از سرزمین و آبادی آن: در میهن زرتشت با قومی و فرهنگی مواجه‌ایم که کوشا و پرنشاط است. عادت به سازندگی دارد و از آنچه ساخته است، با نبرد دفاع می‌کند. از نظر او، دو چیز ضد تمدن وجود دارد: اقوام متجاوز به سرزمین و خشک‌سالی و گسترش بیابان. زرتشت برای دفاع از تمدن ایران به جنگ مقدس (با استفاده از جنگ‌افزار) علیه تورانیان می‌رود، چون آنها با آبادانی، یک‌جانشینی و پیشرفت ایران مشکل داشتند. زرتشت به جنگ مقدسی می‌رود که ویشناسب به کمک اسفندیار و برادرش زیریر علیه ارجاسب تورانی برپا کرده است. زرتشت در ۷۷ سالگی در آتشکده‌ای به دست براتروخش تورانی کشته می‌شود (دوشن‌گیمن، ۱۳۷۵: ۴۰۳). دوست داشتن سرزمین و دفاع از وطن در اندیشه او نه‌تنها وظیفه، بلکه امر مقدس به شمار می‌رود. پس از آن اندیشه دفاع مقدس، جزئی از فرهنگ ملی مردمان نجد می‌شود.

- گاه‌شماری، تقویم و جشن‌های ملی: با آیین مزدیسنا، ملت ایران دارای تقویم و گاه‌شماری و اندیشه دوره‌های جهانی شد. اعتقاد به دوران جهانی، مایه نفوذ اندیشه‌های گاه‌شماری در مردم تا دوران تاریخی شد. اندیشه ظهور رهاونده یا منجی در پایان هر هزاره نیز از ویژگی‌های آیین اوست (فرای، ۱۳۸۶: ۱۰۰-۱۰۱). در زمان خود ویژگی‌های گاه‌شماری ایرانی به عاملی مهم در همبستگی و تداوم فرهنگی و ملی بدل شد. بدین ترتیب با همبستگی اجتماعی و فکری‌ای که آیین زرتشت پدید آورد، ایران در کنار قلمرو طبیعی و تمدنی خویش، قلمرو فرهنگی و معنوی جدیدی پیدا کرد.

- آتش و آتشکده: نماد و قلمروی فرهنگی: زرتشت خردمندانه به اهمیت آتش و نقش همگراکننده آن در آیین‌های نجد واقف بوده است. پرستش خورشید و تقدیس نور و نماد آتش، نقطه اشتراک تمدنی و فرهنگی بود. آتش، پدیده‌ای برجسته در آداب دینی برای ایرانیان و نیز عیلامیان بود (فرای، ۱۳۸۶: ۲۰۰). آتش، عامل یا نشانی از نزدیکی فرهنگ عیلام و آریایی بوده است. آتش را آریان‌های هندو ایرانی، هر دو پاک می‌دانستند و کهنه آتش را هر دو اثروان می‌نامیدند (کریستنسن، ۱۳۳۲: ۲۱۲-۲۱۳). آتش

در زندگی ملی ایران، نقش مهمی داشته است. بنا بر یکی از نظریه‌ها سه آذر فرنبغ، گشنسب و بزرین، مهر نمایانگر سه طبقه اجتماعی بوده است (دوشن گیمن، ۱۳۷۵: ۱۳۰). آتشکده، علامت ملیت ایران بود، زیرا تورانی‌های همجوار، بت‌پرست بودند. آتشکده‌ها در چهار گوشه ایران بیانگر قلمرو اندیشه مزدایی بودند. هم در دوره اساطیری و هم در دوره تاریخی، ارتباط و پیوستگی بین کوه و آتش (آیین) و پادشاهی و مردمان چهار گوشه نجد حفظ شده است. جم، جانشین تخمورب بر فراز کوه خورومند در خوارزم، آتشکده بنا کرد و آتش فرنبغ را در آن جای داد (همان: ۱۳۰).

نبوغ زرتشت و ظهور اندیشه سیاسی: اهورامزدا و شهریار نیک

زرتشت با نبوغ خود، آیین‌های کهن، مجمع خدایان و اندیشه ساکنان نجد ایران را پس از اصلاحات خردمندانه در قالب یک دین ملی و اتحادیه حکمت و حکومت ایرانی درآورد. او مزداپرستی کهن را در قالب مزدیسنا نظم بخشید و به مرور این وحدت فکری و فرهنگی و بعد سیاسی، سراسر نجد را فرا گرفت.

- **اهورامزدا: یکتاپرستی و اتحاد:** اهورامزدا، پیوند آیین‌های کهن، ملیت و معنویت ایرانی بود. زرتشت، مجمع خدایان ایرانی را منظم کرد، آنها را هم‌عرض کرد و اهورامزدا (فشرده حکمت اندیشه ایرانی بود) را برکشید. در اینجا آمیزش ورونه و میتره (خدایان کهن هندوآریایی) در یک خدا ناشی از نبوغ زرتشت است (محمودی‌زاده، ۱۳۹۶: ۲۲۴). مزداهوره و یکتاپرستی باعث شروع یک فرهنگ و عصر جدید در ایران شد. بعدها در دوران هخامنشی، رواج آیین‌های نیایش این ایزدان در سرتاسر قلمرو به نشانه‌ای از فرهنگ مدارا و تلاش برای تحکیم ملی بدل گشت. از کتیبه‌های هخامنشی می‌دانیم که میثر به همراه اهورامزدا و آناهیتا، تثلیث مقدسی را شکل دادند که از دوران اردشیر دوم در سراسر شاهنشاهی، نیایش می‌شد (Kuhrt, 2009: 566).

- **شهریار نیک: پادشاهی آرمانی و نظم:** شرایط بحرانی دوره زرتشت که در آن تجاوز و خشم و دروغ حکم‌فرماست، سبب می‌شود که در آموزه‌هایش، اندیشه‌ای حول محور شاه آرمانی شکل گیرد. با آموزه‌های زرتشت، یک مفهوم مرکزی بسیار مهم در اندیشه سیاسی ایران‌زمین وارد شد؛ آموزه‌ای که مزدا اهورا در مرکز آن قرار دارد، نوع خاصی از نظام سیاسی ترسیم می‌دارد. شهریار نیک که از دل الهیات سیاسی زرتشت بیرون آمد، پاسخی است برای ایجاد امنیت شهر (میهن). پس با آموزه‌های زرتشت از کامل‌ترین و

داناترین خدا در نظام اجتماعی به سوی کامل‌ترین و داناترین شهریار که به مرور پادشاه نامیده شد، حرکت شد و این آغاز اندیشه آرمان‌شاهی و ورود به تاریخ نو در ایران و جهان بود. مری بویس در آخرین اثر خود حتی آیین زرتشت را کیش رسمی هر سه پادشاهی ایران باستان می‌داند (محمودی‌زاده، ۱۳۹۶: ۹).

بنیان فرهنگی پیدایش ملیت ایرانی در پیشاتاریخ

تحلیل داده‌های منابع تاریخی و یافته‌های مطالعات همسو، مبنای تفسیر این پژوهش از بنیان فرهنگی و فکری ملیت ایرانی در دوره پیشاتاریخ قرار می‌گیرد. بنا بر استدلال این پژوهش در دوران پیشاتاریخ بر بنیان تمدن پایدار شکل گرفته درون نجد ایران، اندیشه‌های طبیعت‌گرایانه کهن و سنت دفاع از تمدن در برابر مهاجمان به صورت یک فرهنگ تکامل‌یافته در نظام فکری مزدایی و نمادهای ملی متجلی شد. در اوستا، پیوند طبیعت‌گرایی، آیین‌های کهن ایرانی و آیین زرتشت برقرار گردید و نخستین واژگان و مفاهیم با کاربرد ملی در آن بیان شد. در اوستا از سرزمین‌های آریایی در مفهوم یک ملت با اتحاد فرهنگی و فرایران یاد شده است. در اوستا، میترا از فراز کوه البزر (هرا) سر برمی‌آورد و با یک نگاه، تمامی سرزمین‌های آریایی را از نظر می‌گذراند. اندیشه وحدت تاریخی و احساس تعلق به یک ملت (شبیه تعریف ناسیونالیسم) از این حس ملی مشترک به سرزمین‌های آریایی ریشه می‌گرفت. زرتشت با بسط یکتاپرستی اهورامزدا و در پی آن ظهور اندیشه سیاسی شاهی آرمانی، با ایجاد اتحادیه حکمت ایرانی و همسویی اندیشه‌های کهن اتحاد ملی (یکپارچگی معنوی و فرهنگی و تمدنی) را در قلمروی نجد ایران گسترده. بدین ترتیب با اوستا، مزدیسنا و نماد آتش، ملت ایران در سرزمین خویش دارای قلمروی فرهنگی معنوی یکپارچه شد و مفهوم «ایران اهورایی» بر بنیان طبیعی تمدنی «ایران‌زمین» بنا نهاده شد و بنیان فرهنگی و معنوی ملیت ایرانی در دوران گذار از عصر پیش از تاریخ به مرحله تاریخی شکل گرفت.

تداوم ملیت ایرانی در عصر تاریخی: پیوند دو بنیان پیشاتاریخ با ایران‌شهر و ایران فرهنگی

در دیگر پژوهش تکمیلی در باب واکاوی «بنیان‌های تمدن و فرهنگ ایران در عصر تاریخی» به دو بنیان ملی یعنی پدیده «ایران‌شهر» و ایده پادشاهی آرمانی ایران و بنیان زبان و ادب پهلوی- پارسی و مفهوم «ایران فرهنگی» پرداخته شده است. با واکاوی این دو بنیان تاریخی و فرهنگی و فهم چگونگی پیوند و ارتباط این دو با ساختار طبیعت و اقلیم نجد و آیین و متون زرتشتی مشخص شد که ناسیونالیسم تمدنی و فرهنگی ایران از پیشاتاریخ تا دوران تاریخی از یک خاصیت انباشتی، تکاملی و به هم پیوسته برخوردار است. در باب پیوند فرهنگ مزدیسنا با اندیشه سیاسی دوره تاریخی می‌توان چنین فهمید که با اهورامزدا از کامل‌ترین و داناترین خدا در نظام معنوی به سوی کامل‌ترین و داناترین شهریار در نظام اجتماعی که به مرور پادشاه نامیده شد، حرکت شد و این آغاز ورود به عصر جدید بود. بر مبنای کهن‌الگوی پادشاهی آرمانی در ایران و نهاد شاهنشاهی، با تکامل تاریخی ملیت ایرانی، در قلمروی تمدن ایران، پدیده‌ای به نام ایران‌شهر پدیدار شد که با حفظ میراث تمدنی و برکشیدن نمادهای کهن ملی و نهاد شاهنشاهی ایران توانست فشرده مفاهیم، آیین‌ها و تمدن ایرانی را از پیشاتاریخ تا عصر تاریخی حفظ و نقش مهمی در تداوم تاریخی ملیت ایرانی بازی کند.

در عصر تاریخی ایران، ملیت، پدیده ایران‌شهر، سیاست و اسطوره، دین و فلسفه، تاریخ و شعر، همگی درون ساختار زبان، هم‌زیستی یافتند. تحلیل تاریخ زبان در ایران نشان می‌دهد که این مهم در عصر تاریخی، ضامن پیوستگی فرهنگی و سیاسی ملت ایران بوده است و بنیان زبان و ادبیات پهلوی- فارسی بر سه بنیان پیوسته و پیشین ملیت ایرانی استوار و در چندین دوره منجر به نوزایی ایران شده است. در دوران تاریخی بر بنیان زبان فارسی، ساختار فرهنگی ایران بازسازی شد و ایرانیان دگر بار به وحدت تمدنی اندیشیدند. حکیم بزرگ فردوسی به استناد به خدای نامک‌ها و نوشته‌های پهلوانی، حماسه ملی ایران را سرود. بدین ترتیب ایرانیان به تنها ملتی در جهان بدل گشتند که حماسه ملی خویش را به زبان خود نوشتند و خوانند.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

این پژوهش تاریخی- تفسیری در چارچوب برداشت تاریخی و تمدن‌محور از مفهوم ملت، با تأمل و کاوش در «بنیان‌های کهن ملیت ایرانی» از عصر پیشاتاریخ تلاش کرد تا پیوستگی و تکامل ملیت و حس ملی ایرانی را با تفسیر روابط بین پدیده‌های طبیعی، تمدنی و فرهنگی و تحلیل تأثیر آنها بر یکدیگر صورت‌بندی کند.

بنا بر یافته‌های این پژوهش، طبیعت خاص نجد ایران و به‌ویژه رشته‌کوه‌های به هم پیوند خورده فلات، نقش اصلی را در شکل‌گیری ساختار تمدنی ملیت ایرانی بر عهده داشته است. اقلیم مرتفع البرز و زاگرس در دل خود از ساکنان نجد در برابر مهاجمان در شرق و غرب نجد و همچنین در برابر تأثیرات خشک شدن دریاچه‌های مرکزی، تغییرات اقلیمی مرکز فلات و اجبار به مهاجرت محافظت کرد. نخستین حجارها و ساخت معابد و شهرها در کوهستان برای ثبت تاریخ و در حکم تعیین قلمروی سرزمینی ایجاد شد و مهم‌ترین اختلاط تمدنی بین ساکنان قدیم و جدید فلات در زاگرس میانی رخ داد. شکل‌گیری یک زیستگاه و تمدن پایدار درون نجد در تمایز با تمدن‌های «سامی بین‌النهرینی» در غرب و اقوام «تورانی کوچنده» در شرق باعث شد که در این پهنه جغرافیایی از دوره پیشاتاریخ، اجتماعی متمایز دارای سرزمین، استقلال، حس وفاداری متقابل و اساطیر خاص خود (ویژگی‌های اصلی تعریف ملت) شکل گیرد و کوه همچون یکی از مظاهر مهم ملی به اساطیر ایران راه یابد. بدین ترتیب بنیان ملیت ایرانی و حس همبستگی و دفاع از سرزمین مشترک در زیست‌بوم البرز و زاگرس، درون نجد ایران پدیدار شد. ملیت ایرانی از آن پس دارای «قلمروی جغرافیایی، زیستی و تمدنی» خاص خود شد و پدیده «ایران‌زمین» سر برآورد.

حلقه واسط بین بنیان تمدنی و فرهنگی ملیت ایرانی در پیشاتاریخ، طبیعت‌گرایی کهن ساکنان نجد بود که ریشه در مواهب و احساساتی داشت که طبیعت این سرزمین به مردم ارزانی داشته بود. با بنیان‌گذاری تمدن پایدار در نجد ایران، پاسداشت حرمت طبیعت، ستایش عناصر طبیعی و نور با تکامل اندیشه در نظام فکری و معنوی مزدایی متجلی شد. در اوستا از سرزمین‌های آریایی یاد شده که وحدت پیشاتاریخی و احساس تعلق به یک سرزمین و اساطیر مشترک (ویژگی‌های تعریف ملت) و ستایش فر ایران از آن ریشه می‌گرفت. با ظهور زرتشت، آبادانی و دفاع از سرزمین و تمدن خویش، ستوده

شد. با فراگیر شدن آیین زرتشت، گاه‌شماری طبیعی، تقویم و جشن‌های ملی به سنت اجتماعی و وحدت‌بخش بدل شد و فرهنگ ایران دارای نمادهای مینوی و ملی گردید. اهورامزدا، نماد نور و دانایی و یکتاپرستی (به عنوان فشرده حکمت ایرانی) برکشیده شد و شهریار نیک (مخرج الهیات سیاسی) به اندیشه پادشاهی آرمانی برای ایجاد نظم و دفاع از میهن و آیین منجر شد. آتش به نقطه اشتراک تمدنی و آتشکده‌ها به نشانه تمایز فرهنگی ملیت ایرانی در سراسر قلمرو و سرحدات بدل شدند، زیرا در شرق، «بت‌های تورانی» و در بین‌النهرین، «ایزدان سامی» پرستش می‌شدند. بدین ترتیب با مزداپرستی و نماد آتش، ملیت ایرانی دارای «قلمروی اساطیری، آیینی و فرهنگی» یکپارچه شد و مفهوم «ایران اهورایی» به بنیان فرهنگی و معنوی ملیت ایرانی در گذار از پیشاتاریخ به مرحله تاریخی ایران بدل شد.

بنا بر یافته‌های این پژوهش، برخلاف نگاه‌های سیاسی و مدرن، پدیده ناسیونالیسم و اصالت ملت ایران از یک بنیان کهن تمدنی- فرهنگی با خاصیت انباشتی، تکاملی و به هم پیوسته برخوردار است و ساختار ملیت ایرانی از دوره پیشاتاریخ در بستر آن شکل گرفته است. بنا بر استدلال «نظریه ناسیونالیسم تمدنی و فرهنگی ایران» در دوره پیشاتاریخ بر پایه طبیعت خاص نجد ایران، بنیان تمدنی ملیت ایرانی و پدیده «ایران‌زمین» سر برآورد و بر این ساختار تمدنی، بنیان فرهنگی ملیت ایرانی و مفهوم «ایران اهورایی» شکل گرفت. سپس در دوران تاریخی بر این ساختار کهن، بنیان پادشاهی آرمانی ایران و پدیده «ایران‌شهر» و بنیان زبان و ادب پهلوی- پارسی و مفهوم «ایران فرهنگی» استوار می‌شود. این ساحت کلان فرهنگی پس از اسلام نیز با تاب‌آوری دگرگونی‌ها و مقاومت فرهنگی با زبان و ادبیات غنی فارسی، آیین تشیع و عرفان و تصوف درآمیخت و تداوم یافت. این ساختار پیوسته تمدنی فرهنگی و حس ملی عمیق ناشی از آن به مهم‌ترین عامل هم‌گرایی ملی ایرانیان در طول تاریخ بدل شد و منجر به بارها نوزایی ایران طی فراز و فرود دوران گردید. در نتیجه ملی‌گرایی نیرومند ایرانی، نه یک ایده وارداتی از غرب و نه یک روایت ناشی از تاریخ‌نگاری نژادی اروپایی است، بلکه ریشه عمیق در بنیان‌های طبیعی، تمدنی و فرهنگی ایران دارد.

مطالعه حاضر بیان می‌دارد که ملیت ایرانی و حس ملی‌گرایی خاص آن، برخاسته از روند تکامل تمدن و فرهنگ ایران و در پیوند با اقتضائات و ساختار طبیعی و تمدنی و تاریخی این مردم شکل گرفته است و این ارتباط ساختاری تکاملی در فلسفه تاریخ، همان «روح تمدنی فرهنگی بی‌نظیر ملت ایران» است. ساختار شکوهمندی که به طور نمادین می‌توان آن را زیگورات یا بلندای اصالت ملیت ایرانی نامید. توصیه عملی این پژوهش، تدوین راهبرد نوسازی ایران بر محور ناسیونالیسم تمدنی و کار بست این میراث ارزشمند و انگیزاننده برای نوزایی ایران است. در چنین راهبردی ضمن انتخاب گزینشی و جذب هدفمند مفاهیم نو و عناصر مدرن توسعه، نوسازی عمیق و پایدار بر پایه بنیان‌های فرهنگی- تمدنی ملت ایران، تجربه‌های زیسته تاریخی و احساس تعلق ملی رقم می‌خورد.

منابع

- احمدوند، شجاع و مهدی بخشی (۱۴۰۱) «بررسی زمینه و پارادایم زبانی در اندیشه سیاسی زرتشت»، دوفصلنامه پژوهش سیاست نظری، دوره سی و یکم، شماره ۱، صص ۱۳۹-۱۶۳.
- <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20085796.1401.17.31.7.7>.
- احمدی، حمید (۱۳۹۰) بنیادهای هویت ملی ایرانی: چهارچوب نظری هویت ملی شهروندمحور، تهران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- احمدی، حمید و حبیب‌الله فاضلی (۱۳۸۶) «ناسیونالیسم»، مشکله هویت و دولت ملی در تئوری اجتماعی»، فصلنامه سیاست، دوره سی و هفتم، شماره ۴، صص ۲۱-۴۰.
- اسکاچیول، تدا (۱۳۹۷) بینش و روش در جامعه‌شناسی تاریخی، ترجمه سید هاشم آقاجری، چاپ سوم، تهران، مرکز.
- اسمیت، آتنونی (۱۳۸۳) ناسیونالیسم، نظریه، ایدئولوژی، تاریخ، ترجمه منصور انصاری، تهران، مطالعات تمدن ایرانی.
- اشرف، احمد (۱۳۹۹) هویت ایرانی از دوران باستان تا پایان پهلوی، ترجمه و تدوین حمید احمدی، چاپ دهم، تهران، نشرنی.
- اصغری‌ثانی، حسین و علی هژبری (۱۴۰۰) «پیوند باستان‌شناسی با امنیت ملی»، فصلنامه مطالعات راهبردی، سال بیست و چهارم، شماره ۴، صص ۲۱۹-۲۴۱.
- <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17350727.1400.24.94.7.5>.
- بارتلد، ویلهلم (۱۳۷۷) جغرافیای تاریخی ایران باستان، ترجمه همایون صنعتی، تهران، بنیاد موقوفات محمود افشار یزدی.
- بهار، مهرداد (گزارنده) (۱۳۸۵) بندهش، چاپ سوم، تهران، توس.
- پورداوود، ابراهیم (۱۳۷۷) گاتها: کهن‌ترین بخش اوستا، تهران، اساطیر.
- پیرنیا، حسن (۱۳۸۳) عصر اساطیری تاریخ ایران: خطوط برجسته داستان‌های ایران قدیم، تهران، هیرمند.
- دوشن گیمین، ژاک (۱۳۷۵) دین ایران باستان، ترجمه رؤیا منجم، تهران، فکر روز.
- راسل، برتراند (۱۳۹۳) آزادی و سازمان پیدایش و تکوین سوسیالیسم و ناسیونالیسم، ترجمه علی رامین، چاپ چهارم، تهران، فرزانه.
- رنان، ارنست و پی‌یر رنوو (۱۳۹۱) ملت، حس ملی، ناسیونالیسم، ترجمه عبدالوهاب احمدی، تهران، آگه.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۹) شبخوانی: مجموعه شعر، چاپ دهم، تهران، سخن.
- طباطبایی، جواد (۱۳۸۰) تأملی درباره ایران: دیباچه‌ای بر نظریه انحطاط ایران، تهران، نگاه معاصر.

فرای، ریچارد نلسون (۱۳۸۶) تاریخ باستانی ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا، چاپ سوم، تهران، علمی و فرهنگی.

کامرون، جورج گلن (۱۳۶۵) ایران در سپیده‌دم تاریخ، ترجمه حسن انوشه، تهران، علمی و فرهنگی.
کریستنسن، آرتور (۱۳۳۲) ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران، ابن سینا.
گیرشمن، رومن (۱۳۳۶) ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
محمودی‌زاده دهبازری، محمودرضا (۱۳۹۶) آیین شهریاری در گاهان زرتشت، قم، دانشگاه مفید.
مسکوب، شاهرخ (۱۳۷۹) هویت ایرانی و زبان فارسی، چاپ دوم، تهران، فرزانه.
موسوی گرمارودی، علی (۱۳۶۹) مجموعه مقالات انجمن ایران‌شناسی، تهران، مطالعات سیاسی و بین‌الملل وزارت خارجه.

موله، ماریژان و رومن گیرشمن و ارنست هرتسفلد (۱۳۷۰) سرزمین جاوید، اقتباس ذبیح‌الله منصوری، تهران، زرین.

میرجعفری، حسین و مرتضی نورایی (۱۳۸۸) روش پژوهش در تاریخ، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

میرزایی، آیت‌الله (۱۳۹۶) «ناسیونالیسم و قومیت در ایران»، فصلنامه جامعه‌شناسی ایران، سال هجدهم، شماره ۱، صص ۳۲-۶۸.

<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17351901.1396.18.1.2.0>.

میرزایی، صدیقه و علی مرادخانی (۱۳۹۷) «هردر و ناسیونالیسم فرهنگی»، مجله غرب‌شناسی بنیادی، سال نهم، شماره ۲، صص ۱۱۱-۱۳۲.

هرتسفلد، ارنست (۱۳۵۴) تاریخ باستانی ایران بر بنیاد باستان‌شناسی، ترجمه علی‌اصغر حکمت، تهران، انجمن آثار ملی.

متین، کامران (۱۴۰۲) «جنبش ژینا: مسئله ملل و سیاست هویت در ایران»، قابل دسترسی در:

<https://radiozamaneh.com/802137/>

هدایتی، احمدرضا (۱۳۹۵) «بازیابی دریاچه‌های مرکزی ایران (انتقال آب به مناطق خشک)»، قابل دسترسی در: <https://rahtooshe.com/?p=4009/>

Cottam, R. (1978) *Nationalism in Iran*. University of Pittsburgh Press.

Hutchinson, J. (1994) *Cultural nationalism and moral regeneration*. Nationalism, eds, John Hutchinson and Anthony Smith, Oxford University Press.

Kohn, H (1944) *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*, Macmillan Publisher.

Kuhrt, A. (2009) *The Persian Empire: A Cotpus of Sources from the Achaemenid. Period*. Vol. 1 London: Routledg.

Miscevich, N, (2020) "Nationalism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2020 Edition), Available at <https://plato.stanford.edu/entries/nationalism/>

- Vaziri, M, (2013) Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity, Gorgias Press.
- Woods, E. T. (2016) Cultural Nationalism. In The SAGE Handbook of Cultural Sociology. Edited by Inglis, D and Anna-Mari, A. Chapter 31: 429-441. SAGE Publications. London.

دوفصلنامه علمی «پژوهش سیاست نظری»

شماره سی و نهم، بهار و تابستان ۱۴۰۵: ۲۵۴-۲۲۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۳

نوع مقاله: پژوهشی

درآمدی بر «نظریه ناسیونالیسم تمدنی فرهنگی ایران» بر پایه واکاوی بنیان‌های کهن ملیت ایرانی

* محمد کوراوند

** مسعود شهرام‌نیا

*** سید غلامرضا دوازده‌امامی

چکیده

در یک نگاه کلان، دو روایت اساسی در باب اصالت ملت و مفهوم ناسیونالیسم وجود دارد. یکی بر مبنای برداشت سیاسی و مدرن و دیگری بر مبنای برداشت تاریخی و فرهنگی از مفهوم ملت است. این پژوهش با کاوش در «بنیان‌های کهن ملیت ایرانی» در پی آن است تا پیوستگی و تکامل ملیت ایرانی را با تفسیری از روابط بین پدیده‌های طبیعی، تمدنی و فرهنگی از عصر پیشاتاریخ همچون درآمدی بر طرح «نظریه ناسیونالیسم تمدنی فرهنگی ایران» صورت‌بندی کند. بنا بر یافته‌های پژوهش طبیعت خاص نجد ایران به‌ویژه رشته‌کوه‌های به هم پیوند خورده فلات که درون خود از ساکنان نجد در برابر دشمنان تاریخی شرق و غرب و تغییرات اقلیمی مرکز فلات محافظه‌گانه است.

* دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

mo.kouravand@ase.ui.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0005-1779-2184>

** نویسنده مسئول: دانشیار گروه علوم سیاسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

m.shahramnia@ase.ui.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-8333-0256>

gh.12emami@ase.ui.ac.ir

*** استادیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

<https://orcid.org/0000-0002-7758-0854>



نجد و پاسداشت عناصر طبیعت که در نظام فکری مزدایی متجلی شد نقش اصلی را در شکل‌گیری ساختار پیوسته تمدنی- فرهنگی ملیت ایرانی و تداوم تاریخی ایران بر عهده داشته است.

واژه‌های کلیدی: ملت، ناسیونالیسم فرهنگی، تمدن، فرهنگ و تاریخ.

مقدمه

در علوم اجتماعی، کمتر پدیده‌ای همچون ناسیونالیسم، این‌چنین در ابعاد و معانی مختلف به کار گرفته شده و تأثیرات ملی و فراملی گسترده داشته است. آنچه ناسیونالیسم را از دیگر پدیده‌های اجتماعی مجزا می‌کند، سازمان‌دهی یا تکنیک‌هایش نیست، بلکه یک مورد خاص یعنی تأکید بر نمایندگی فرهنگی ملت است. بنابراین درک و گونه‌شناسی ناسیونالیسم، رابطه‌ای مستقیم با برداشت از مفهوم ملت دارد. در یک نگاه کلان، دو برداشت اساسی از ملت و به تبع آن ناسیونالیسم وجود دارد. یکی برداشت سیاسی، اجتماعی و قراردادی و دیگری برداشت تاریخی، معنوی و فرهنگی است. در گونه‌شناسی ناسیونالیسم تقریباً تمام دوگانه‌ها ذیل این دو برداشت تفسیر می‌شود. نگاه نخست به دنبال توجیه فهمی ارادی، بر ساخته و مدرن از ملت است و در نگاه دوم، اعضای یک ملت نسبت به تاریخ یگانه، وحدت فرهنگی و بنیان‌های ملیت شأن آگاهی دارند.

اما ناسیونالیسم ایرانی در کدام‌یک از این دو برداشت کلان قرار دارد؟ ناسیونالیسم و اندیشه اصالت ملت ایران نیز به لحاظ نظری، بخشی از تقابل این دو نگاه بوده است، اما در چند دهه اخیر، مسئله از یک تقابل نظری فراتر رفته و در عرصه سیاست برخی جریان‌ها، به‌ویژه با گرایش‌های چپ و گلوبالیستی (ذیل نگاه سیاسی قراردادی به مفهوم ملت) با تأثیر از فضای ژئوکالچر و سوگیری به سمت القای واگرایی قومی، بنیان‌های کهن ملیت ایرانی را مورد تردید قرار می‌دهند. کلیدواژه مشترک این جریان‌ها، طرح مسایلی همچون ملیت‌های ساکن ایران، فدرالیسم و نقد ناسیونالیسم ایرانی است.

کامران متین (۱۴۰۲)، دانشیار روابط بین‌الملل دانشگاه ساسکس با انتقاد از نپذیرفتن مشروعیت خواست سیاسی ملیت‌های فرودست ایران توسط اغلب جریان‌های روشن‌فکری- سیاسی ایران معتقد است که تشکیل دولت- ملت فارسی‌محور مرکزگرا در ایران، گرایش به پذیرش روایت ساختگی ناسیونالیست‌های ایرانی از کهن بودن ملت ایران را تقویت کرده است.

مصطفی وزیری (۲۰۱۳)، در کتاب «ایران به عنوان یک ملت خیالی»، تاریخ ملی ایران را ابداعی متأخر می‌داند و معتقد است که برداشت‌های اروپایی از ملت و ناسیونالیسم، تاریخ‌نگاری را با نظریه نژادی درآمیخته است و استدلال می‌کند که

برآمدن شرق‌شناسی، ایده نژاد آریایی و دسته‌بندی‌های زبانی (هندوایرانی)، عامل تاریخ‌نگاری الیتیستی سوگیرانه اندیشمندان ایرانی از ادبیات اروپایی بوده است. این جریان‌ها با ایجاد شبهه، پیوستگی و اصالت ملیت ایرانی را مورد تردید قرار می‌دهند. در نتیجه پرداختن به این مسئله مهم یعنی اثبات ساختار دیرینه و تمدنی ملیت ایرانی به دغدغه اصلی انجام این پژوهش بدل گشت.

این پژوهش درصدد است تا با بررسی گونه‌شناسی ناسیونالیسم و فاصله‌گیری انتقادی از هر دو نگاه راست افراطی و چپ افراطی (وطن‌گریزی)، با رویکرد تاریخی تفسیری به طرح نظریه ناسیونالیسم تمدنی- فرهنگی ایران ورود کند. بنا بر فرضیه پژوهش، برخلاف ناسیونالیسم مدرن که بیشتر بر نقش سیاست و عصر دولت- ملت‌ها تکیه دارد، ملیت ایرانی، ساختاری کهن، انباشتی و به هم پیوسته دارد که بر بنیان تمدن و فرهنگ ملی شکل گرفته و تداوم تاریخی و نوزایی ایران در فراز و نشیب دوران در نتیجه چنین بنیان استواری رخ داده است. این طرح نظری بیان می‌دارد که چگونه ملیت ایرانی و حس ملی‌گرایی خاص آن، برخاسته از روند تکامل تمدن و فرهنگ ایران و در پیوند با اقتضائات و ساختار طبیعی و تمدنی و تاریخی این مردم شکل گرفته است.

پیشینه پژوهش

احمدوند و بخشی (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی زمینه و پارادایم زبانی در اندیشه سیاسی زرتشت» به بررسی تأثیر الهیات سیاسی زرتشت در بستر تمدن ایران و در بطن تحولات تاریخی آن پرداخته‌اند. بنا بر یافته‌های این پژوهش، مؤلفه‌های پارادایم زبانی اندیشه سیاسی زرتشت، خواستار استقرار شهریاری نیرومند و باشکوه در ایران‌زمین بوده است.

اصغری ثانی و هژبری (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «پیوند باستان‌شناسی و امنیت ملی» کوشیده‌اند تا نشان دهند که باستان‌شناسی از طریق کشف عناصر و مؤلفه‌های تمدن باستانی و تاریخی یک ملت، از رهگذر تحکیم هویت ملی، ملی‌گرایی و همبستگی

ملی منجر به تقویت امنیت ملی می‌شود.

اشرف (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «هویت ایرانی از باستان تا پهلوی» به همت حمید احمدی به صورت‌بندی مقالاتی در باب هویت ایرانی می‌پردازد. در بررسی انواع روایت‌ها از هویت ایرانی، او روایت تاریخ‌نگر را به عنوان راه‌حل میانه برای تحلیل هویت ایرانی برمی‌گزیند و هرچند هویت ملی را مقوله‌ی عصر جدید می‌داند، هویت فرهنگی ایرانی را مقوله‌ای تاریخی برمی‌شمرد.

احمدی (۱۳۹۰) در پژوهش «بنیادهای هویت ملی ایرانی؛ چهارچوب نظری هویت ملی شهروندمحور» تلاش داشته است تا هویت ملی ایران با رویکرد جامعه‌شناسی تاریخی، تبیین و بازفهم شود. در این بازسازی، هسته سخت هویت ایرانی یعنی سرزمین، تاریخ، دیانت و دولت را حفظ نود و به این مجموعه، برابری مردم و مفهوم شهروند را به عنوان یک اصل محوری به گفتمان هویت ایرانی اضافه کرد.

همچنین احمدی و فاضلی (۱۳۸۶) در پژوهشی با عنوان «ناسیونالیسم، مسئله هویت و دولت ملی در تئوری اجتماعی» می‌کوشند تا با متمایز کردن دو نوع ناسیونالیسم کلاسیک و مدرن، پندار ناسیونالیسم به عنوان مولود مدرنیسم و روشننگری را رد کرده، حس ناسیونالیستی و فداکاری در راه آرمان‌های ملی را به طول تاریخ بشر تسری دهند.

طباطبایی (۱۳۸۰) در جلد اول کتاب «تأملی درباره ایران» به بیان مفهوم ایران از منظر فلسفه تاریخ می‌پردازد. هدف نهایی از این تأمل فلسفی و طرح مسئله ایران، نوزایش ایران است که آغاز نخواهد شد مگر با پایان دوره انحطاط طولانی چند سده اخیر. طباطبایی معتقد است که این تأمل یا به بیانی دیگر «ایران‌شناسی» و شناخت بنیادین، از آن زمانی آغاز خواهد شد که بتوانیم دستگاه مفاهیم را به طور دقیق درباره تاریخ و اندیشه خود به کار بندیم.

شاهرخ مسکوب (۱۳۷۹) در پژوهشی با عنوان «هویت ایرانی و زبان فارسی» نشان می‌دهد که مردم ایران برای ادامه حیات تاریخی در بحران‌های تاریخی، به دو روش ایستادگی کرده‌اند: مستقیم یا نظامی و غیر مستقیم و به تعبیر او، فرهنگی. در تعبیر

دوم، تداوم ایرانیت و حس ملی بر دو ستون عمده تاریخ و زبان استوار گشته است. دو تمایز اصلی بین مطالعه حاضر با پژوهش‌های ارزشمند یادشده وجود دارد. نخست اینکه تمرکز اصلی در بیشتر این پژوهش‌ها بر مسئله هویت است و عناصر فرهنگ و تاریخ را به عنوان وجوهی مؤثر بر مسئله هویت ایرانی و تغییرات و تجدید آن در یک دوره خاص تاریخ مدنظر قرار داده‌اند؛ در حالی که این پژوهش بر بنیان‌های نخستین طبیعی، تمدنی و فرهنگی که از پیشاتاریخ سازنده پدیده ملت بوده، متمرکز است. تمایز دیگر اینکه پژوهش حاضر از طریق شناخت بنیان‌های کهن ملت ایرانی و ارتباط این ساختار پیوسته، به دنبال گونه‌شناسی ناسیونالیسم ایران و بازفهم ملی‌گرایی ایرانی است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به دنبال بازفهم بنیان‌های اصالت ملت ایران از طریق تفسیر تکوین تمدن ایران است. برای این مهم، این پژوهش از رهیافت تاریخی تفسیری استفاده می‌کند. راهبرد عمده برای مرتبط ساختن تاریخ و ایده‌های نظری، کاربرد مفاهیم برای تفسیر تاریخ است که به آن جامعه‌شناسی تاریخی تفسیری هم گفته می‌شود. در این رهیافت، محقق به دنبال تفسیرهای معنادار و مهم از تاریخ است (اسکاچپول، ۱۳۹۷: ۵۰۷). این رهیافت متکی بر سنت‌های تفسیری (وبری) است. نوع پژوهش، تاریخی و به لحاظ سطح پژوهش دارای برد کلان است. روش پژوهش، اسنادی و ابزار پژوهش، مطالعات کتابخانه‌ای است.

چارچوب نظری و مفهومی

برای رسیدن به یک چارچوب مفهومی تلفیقی درباره «ناسیونالیسم تمدنی فرهنگی ایران»، درک روایت‌ها از ملت و مقوله گونه‌شناسی ناسیونالیسم و نسبت برقرار شده بین آنها با ایده مطرح در این مطالعه، ضروری است.

روایت‌ها از ملت

ملت، گروهی جغرافیایی است که دارای احساس یگانه و مشترک (ویژگی ارزشمند

اصل ملیت) است. احساس یگانه و مشترک می‌تواند به زبان مشترک، احتمالاً نسب مشترک، فرهنگ مشترک، منافع و خطر مشترک (در گذشته) مربوط باشد؛ اما این احساس به هر ترتیبی ایجاد گردد، عامل اساسی موجودیت یک ملت است (راسل، ۱۳۹۳: ۴۰۸). رنان با نمایش نابسندگی عناصر قبلی تعریف ملت، آن را به صورت اصلی معنوی تعریف می‌کند که از دو عنصر یگانه تشکیل شده خاطره گذشته مشترک و بازتأیید پیوسته خواست آدمیان به همزیستی (رنان و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۱). اما با تصور وجود ملت‌های ماقبل مدرن به تعریفی مستقل درباره ملت نیاز داریم. بنابراین ملت، یک اجتماع انسانی دارای نام که در سرزمینی زندگی می‌کنند و دارای اسطوره‌های مشترک، تاریخ مشترک، فرهنگ عمومی مشترک و اقتصاد واحد و حقوق و تعهدات مشترک برای همه اعضا هستند (اسمیت، ۱۳۸۳: ۲۲-۲۴).

ناسیونالیسم در پیوند با این معنا، هر ترکیبی از رویکردهاست که ارزش‌هایی اساساً سیاسی، اخلاقی و فرهنگی را به تاریخ ملت و ملیت منسوب می‌کند (ر.ک: Miscevic, 2020) و ملیت، شکلی از احساسات و معنویت برآمده از شور و شکوه خاص مربوط به میهن است. سه روایت درباره پیدایش ملت‌ها وجود دارد: روایت ملت‌گرا که ملت را پدیدار تاریخی بشر می‌داند و منشأ آن را از دوران پیش از تاریخ می‌داند. روایت مدرن که ملت را پدیدار جدید و ساخته و پرداخته دولت‌های ملی در عصر جدید می‌داند و روایت تاریخ‌نگر که هویت ملی را زاده دنیای جدید می‌داند، اما این هویت، گسست بنیادین با گذشته و تاریخ (به‌ویژه ملل کهن) ندارد (ر.ک: اشرف، ۱۳۹۹). گونه‌شناسی ناسیونالیسم، مقوله‌ای در راستای این سه روایت از پیدایش ملت‌هاست.

گونه‌شناسی ناسیونالیسم

در یک نگاه کلان، دو برداشت اساسی از ملت و به تبع آن ناسیونالیسم وجود دارد. یکی برداشت سیاسی، اجتماعی و قراردادی و دیگری، برداشت تاریخی، معنوی و فرهنگی. در گونه‌شناسی ناسیونالیسم، بیشتر دوگانه‌ها ذیل این دو برداشت تفسیر می‌شوند. برای فهم چارچوب نظری پژوهش به مرور برخی از این دوگانه‌ها می‌پردازیم:

— ناسیونالیسم غربی (مدنی) و شرق (نژادی)

جریان‌شناسی ناسیونالیسم آلمان، عامل مهمی در تکامل سنخ‌شناسی هانس کوهن

با عنوان ناسیونالیسم غربی و شرقی است. بنا بر استدلال کوهن، اشکال غربی بر این ایده استوار بود که ملت، انجمنی عقلانی از شهروندان بود که به واسطه قوانین و سرزمین مشترک با یکدیگر پیوند می‌خوردند. در حالی که اشکال شرق مبتنی بر فرهنگ مشترک و ریشه‌های قومی بودند و بر این اساس تمایل داشتند که ملت را به عنوان یک کل ارگانیک و به هم پیوسته تعریف کنند. آرتور گوبینو می‌پنداشت که مردمانی با ویژگی‌های قومی مشترک به ملیت یگانه‌ای تعلق دارند. مناطقی که بتوان در آن یگانگی نژادی را نشان داد- مغولستان، فلات ایران، آناتولی داخلی و شبه‌جزیره عربستان- بسیار کمیاب هستند (رنان و دیگران، ۱۳۹۱: ۹۳). در مجموع از نظر کوهن، ناسیونالیسم غربی، همبستگی خود را از پایداری به مفهوم قرارداد اجتماعی حاکمان و مردم می‌گیرد و عضویت در این جامعه ملی، داوطلبانه است (Woods, 2016: 432). ناسیونالیسم شرقی که همبستگی خود را از دیدگاهی ارگانیک به جامعه ملی مبتنی بر ریشه‌های مشترک می‌گیرد، دارای عضویت بسته است (ر.ک: Kohn, 1944).

- ناسیونالیسم اراده‌گرایانه (لیبرال) و ارگانیک

یکی از دوگانه‌ها، دو نوع اراده‌گرایانه و ارگانیک ناسیونالیسم است. رنان در کنار وزن و اهمیتی که به کیش نیاکان و گذشته حماسی می‌دهد، برای اثبات ایده آل لیبرال و اراده‌گرایانه از ملیت به دنبال توجیه فهمی سیاسی از ملت است. تصدیق نقش گذشته تاریخ و خاطره ملی شکوهمند و عظمت مشترک در گذشته و تداوم اراده سیاسی مشترک در زمان حال برای انجام کارهای بزرگ، شرایط ضروری برای وجود یک ملت است (اسمیت، ۱۳۸۳: ۵۴). ناسیونالیسم ارگانیک با طبیعی انگاشتن مقوله ملت، عضویت در آن را امری ذاتی و غیر ارادی تلقی می‌کند. در این صورت دولت نیز مشروعیت سیاسی خود را از اتحاد ارگانیک ملتش می‌گیرد.

- ناسیونالیسم فرهنگی - تاریخی و ناسیونالیسم سیاسی - مدرن

اندیشمندانی چون جان هاجینسون و آنتونی دی‌اسمیت به خصلت فرهنگی و نمادین ملی‌گرایی توجه می‌کنند و معتقدند که ناسیونالیسم را می‌توان از طریق تحلیل هویت‌های فرهنگی جمعی در یک دوره زمانی طولانی شناخت. ناسیونالیسم فرهنگی مورد نظر هاجینسون برخلاف ناسیونالیسم سیاسی، ملت را در رضایت با قانون محض نمی‌جوید، بلکه آن را در احساساتی که توسط طبیعت و تاریخ به بار نشسته‌اند،

جست‌وجو می‌کند (میرزایی، ۱۳۹۶: ۳۹). هاجینسون از رهیافت تفهیمی وبری برای تمایز ناسیونالیسم فرهنگی از انواع سیاسی ناسیونالیسم و آشکار کردن پویایی اشکال فرهنگی و نقش گذشته تاریخی در احیای ناسیونالیسم مدرن استفاده کرد. در مقابل ناسیونالیسم سیاسی، ملت‌سازی را بیشتر فرآیندی مدرن و سیاسی تلقی می‌کند و نقش ساختارهای اجتماعی جدید و به‌ویژه دولت‌های مدرن در ساخت چنین ایده‌ای را بیش از تاریخ و فرهنگ می‌داند (اسمیت، ۱۳۸۳: ۸۳-۸۷).

ناسیونالیسم فرهنگی به صورت یک جنبش احیای فرهنگی در دوران مدرن، اگر بخواهد مردم را برای احیای ملت بسیج کند، باید دست به گزینش گنجینه‌های از پیش موجود چون اسطوره‌ها، خاطرات تاریخی و نمادها بزند (ر.ک: Hutchinson, 1994). هردر ادعا می‌کرد که «هر ملتی دارای روح ملی خاص خودش است» و باید از آن پیروی کند. پس وظیفه ناسیونالیست‌ها، کشف دوباره روح تمدنی فرهنگی بی‌نظیر ملت مردم است. در ملی‌گرایی فرهنگی، جوهر ملت، تمدن ممتاز آن است که محصول تاریخ فرهنگ و طرح جغرافیایی یگانه آن است. در آثار برخی پژوهشگران این حوزه، ردیابی ریشه‌های ملت‌های خاص مانند ایرانیان یا آرامنه و ظهور آهسته هویت‌های ملی مدرن از ریشه‌های کهن در طول یک دوره زمانی طولانی بررسی شده است (اسمیت، ۱۳۸۳: ۸۹).

درآمدی بر نظریه ناسیونالیسم تمدنی فرهنگی ایران

در بررسی نظریه‌های ناسیونالیسم گفته شد که برخی اندیشمندان، خاصیت ارگانیک، فرهنگی و تبارشناسانه ملت را مدنظر قرار داده‌اند. به عقیده هردر، طبیعت، ملت‌ها را می‌آفریند، نه دولت‌ها (میرزایی و مرادخانی، ۱۳۹۷: ۱۲۵). بیشتر متفکران این حوزه همچون هردر، اسمیت، هابزبام و توین‌بی هنگام بررسی محدود ملل کهن (با ریشه تمدنی آشکار) از ایران هم نام می‌برند. بسیار پیش از پیدایش ناسیونالیسم مدرن و تعریف سیاسی از ملت تصور ایران‌زمین، خودآگاهی تاریخی، آداب فرهنگی، کیش و اندیشه و نیای مشترک در مردمان سرزمین ایرانی وجود داشته است (ر.ک: Cottam, 1978). مورخان ناسیونالیسم این را می‌پذیرند که ایران، جزء چند ملتی است که عصر

ناسیونالیسم را با برخورداری از ریشه تاریخی عمیق و تجربه بازسازی مداوم هویت پیشامدرن خود تجربه کرد (اشرف، ۱۳۹۹: ۱۹۵).

این متفکران به وضوح ایران را در زمره ملل کهن جهان می‌شناسند. اما از آنجایی که ساختار تمدنی و بنیان‌های اصالت ملت ایران به طور کامل در قالب هیچ‌یک از دوگانه‌های ناسیونالیستی یادشده و الگوهای مدرن نمی‌گنجد، می‌توان با وام‌گیری از برخی عناصر بنیادی این تعاریف به دنبال چارچوب و الگویی تمدن‌محور، فرهنگی و تاریخ‌نگر برای درون‌فهمی سیر پدیدار تاریخی ملت ایرانی و کشف روح ملی (خاص) آن بود و آن را درآمدی بر طرح نظریه «ناسیونالیسم تمدنی فرهنگی ایران» قرار داد. این طرح نظری، پیوستگی و تکامل طبیعی ملت ایرانی را با واکاوی و تفسیری از روابط بین پدیده‌های طبیعی، تمدنی و فرهنگی و تحلیل تأثیر آنها بر یکدیگر، سامان‌دهی و صورت‌بندی می‌کند.

واکاوی بنیان‌های ناسیونالیسم تمدنی فرهنگی از عصر پیشاتاریخ

اثبات وجود ملت‌های طبیعی و ماقبل مدرن، مستلزم فهم بنیان‌ها و ساختارهای کهن شکل‌گیری ملت است و کشف این بنیان‌ها به تفسیر این پژوهش از پدیده تاریخی و تمدنی ناسیونالیسم در ایران کمک می‌کند. بنابراین باید به دنبال کشف بنیان‌های طبیعی (زادگاه تمدن و جغرافیای تاریخی)، فرهنگی و تاریخی طی دوران مختلف بود که ساختار اصالت ملت ایران بر آن استوار گشته و تکامل یافته است. در گذشته نیز در کنگره‌های خاورشناسی (به سرپرستی چهره‌هایی همچون سید حسن تقی‌زاده، عباس اقبال آشتیانی و علامه قزوینی)، بحث‌ها درباره هویت و ارزش سرزمینی ایران را در سه مجموعه بزرگ یعنی مجموعه اقلیمی و طبیعت ایران، مجموعه تاریخی و مجموعه فرهنگی و عقیدتی ایران تقسیم‌بندی می‌کردند (موسوی گرمارودی، ۱۳۶۹: ۱۵۷-۱۶۰).

برخی نظام‌های مطالعاتی ایران‌شناسی، تمدن ایران را به دو دوره کلان پیش از تاریخ و دوره تاریخی تقسیم می‌کنند. پیش از تاریخ، دوره قبل از نگارش و ثبت تاریخ است. در این مطالعه به دلیل محدود کردن گستره تحقیق، بنیان‌های تمدنی و فرهنگی ملت در دوره پیشاتاریخ واکاوی می‌گردد.

طبیعت و تمدن دوره پیشاتاریخ

برای بررسی محیط تمدن ایران در دوران پیشاتاریخ، علاوه بر پژوهش‌های پیشین، از علوم مددکار تاریخ که در بازسازی و فهم گذشته به محقق یاری می‌رساند نیز استفاده می‌شود. این دانش‌ها شامل جغرافیا، باستان‌شناسی، کتیبه‌شناسی، نسب‌شناسی، گاه‌شماری و زبان‌شناسی است (میرجعفری و نورایی، ۱۳۸۸: ۵۳-۵۶).

طبیعت نجد ایران: جغرافیا بستر تاریخ

ویژگی خاص فلات ایران، دو رشته‌کوه عظیم و به هم پیوند خورده آن است: رشته‌کوه البرز که از بلندی‌های هزار شاخه ارمنستان تا دشت خراسان امتداد دارد و به رشته‌کوه هندوکش که از پامیر امتداد یافته می‌پیوندد و رشته‌کوه زاگرس که از بلندی‌های هزار شاخه ارمنستان تا مجاورت اقیانوس هند از طریق بلوچستان و افغانستان از راه شمال به محور پامیر می‌رسد. این دو رشته‌کوه و مثلی که درست کرده است، در دو جانب فلات از دوران کهن، نقاط ضعف و قوت ایران بوده است (کامرون، ۱۳۶۵: ۵). دیگر ویژگی خاص فلات ایران در گذشته دور، وجود یک یا چند دریاچه بزرگ درون فلات مرکزی بوده است که امروزه تنها آثاری از آن (در بیابان مرکزی) باقی مانده است. بیابان لوت و ریگزارهای شرقی بم (بقایای دریاچه کهن مرکزی) از دیدگاه تاریخی و جغرافیایی هم فلات ایران را به دو بخش غربی و شرقی تقسیم می‌کند (فرای، ۱۳۸۶: ۲۲).

جغرافیای طبیعی ایران، نقش مهمی در شناخت شروع تاریخ تمدن ایران بازی می‌کند؛ از آن جمله نقشی که دریاچه بزرگ مرکزی ایران (شاید ساوه یا بخشی از فراخکرت) در ایجاد تمدن‌های نخستین و نقشی که کوه‌های دورتادور فلات ایران و زیستگاه‌های آن در یکجانشینی تمدن‌های بعدی این سرزمین بازی کرده‌اند. جغرافیا، بستر تاریخ ایران است.

– دریای مرکزی ایران: شکل‌گیری سکونت‌گاه‌های اولیه در فلات: از کاوش‌های باستانی در جاهایی مانند تپه گیان یا تپه حصار و سیلک (مناطق پیرامون دریاچه مرکزی) دریافتیم که پیش از آمدن ایرانیان در این پیرامون، فرهنگ و تمدن بوده است (فرای، ۱۳۸۶: ۵۶). گیرشمن در ابتدای پژوهش خود درباره ایران ماقبل تاریخ، نخستین سکونت‌گاه تمدن‌های پراکنده درون نجد ایران را سواحل بقایای دریاچه عظیم مرکزی ایران می‌داند. همچنین احتمالاتی درباره اشتراک ریشه نژادی و تمدنی ساکنان اولیه سیلک،

ری، دامغان، شوش گیان و لرستان (و تمدن جیرفت) در محدوده دریاچه‌های مرکزی ایران می‌دهد. همچنین در اوستا و بندهش نام دریاچه‌هایی چون زرمند (زراومند) و چیچست و کیانسه و چندی دیگر در حوزه تمدنی ایران ذکر شده است.

- خشک‌سالی بزرگ و تهاجم اقوام بیرونی: تغییر سکونت‌گاه‌های اولیه: از قدیم‌ترین ایام، مسئله آب و مسئله هجوم اقوام بیابان‌گرد و تمدن‌های بیرون نجد در ایران، امر حیاتی به شمار می‌رفته است. در یکی از سروده‌های زرتشت، نیاز به مراقبت دائم، هم در برابر شن‌های بیابان که مدام جلو می‌آیند (اشاره به خشک شدن دریاچه‌ها) و هم مراقبت در برابر سوار بیابانگردی (اشاره به تورانیان بیابانگرد) که آدمیان را می‌کشد تا گله و حشم او را بر باید و زن و کودک او را به اسیری برد، آمده است (بارتلد، ۱۳۷۷: ۸). ایرانیان در ناخودآگاه تاریخی خود از خشک‌سالی، ترس و خاطره بدی داشته‌اند. این موضوع شاید بی‌ارتباط با اولین فاجعه‌ای نباشد که ساکنان نخستین نجد درباره تغییر اقلیم مرکز فلات، ناشی از خشک شدن دریاچه (بزرگ) مرکزی ایران به یاد داشتند. در تیشتریشست اوستا، نبرد تیشتر ایزد باران با اپوش، دیو خشک‌سالی روایت می‌شود. تیشتر با دیو خشک‌سالی به سه نبرد می‌پردازند. اهورامزدا خود به نیایش تیشتر می‌پردازد... و این بار تیشتر، اپوش را هزار فرسنگ از دریای فراخکرت دور می‌سازد (ر.ک: پورداوود، ۱۳۷۷).

با تغییرات اقلیمی و خشک شدن بقایای دریاچه‌های مرکزی به مرور این مناطق غیر قابل سکونت شد و تمدن‌های نخستین پیرامون آن تحت تأثیر قرار گرفتند (ر.ک: هدایتی، ۱۳۹۵). بعد از این فاجعه بزرگ بود که ساکنان نجد در پیرامون کوهستان، اساس جدیدی برای زندگی خود بنیان نهادند. تمدن ایرانی در کنار دریاچه‌ها آغاز شد، اما ملیت ایرانی و یکپارچگی در برابر دشمنان و بلایا با مرحله کوه‌نشینی ایرانیان در دامنه‌ها و دشت‌های کوه آغاز شد (موله و دیگران، ۱۳۷۰: ۱۰۶). همچنین جغرافیای ایران در دل خود از ساکنان درون نجد در برابر دشمنان یا رقبای تاریخی شرق (تورانیان و سکاها) و غرب (اکد، آشور و بابل) محافظت کرده است. در این سکونتگاه‌های جدید، کهن‌ترین هسته تمدن و قلمرو زیست جهان خاص ایرانی شکل گرفت و زمینه‌ساز فرهنگ بومی شد.

زیستگاه کوهستان: شکل‌گیری دو کانون تمدنی در نجد (شرق اساطیری و غرب تاریخی)

با بررسی پژوهش‌های انجام‌شده در باب تمدن ایران می‌توان دریافت که پس از تغییر سکونتگاه‌های پراکنده اولیه، ایران پیشاتاریخ دارای دو کانون تمدنی در استحکامات طبیعی و زیستگاه‌های جدید خود شده است. نگاه‌ها به کانون تمدنی شرق با مطالعات اسطوره‌شناسی، اوستایی و باستان‌شناسی همراه بوده است. آریان‌های ایرانی در اعصار قبل از تاریخ، چهار دولت تشکیل داده‌اند: دو دولت زمانی که با هندی‌ها بوده‌اند و دو دیگر، زمانی که در شرق مستقر شده بودند. دو دولت اولی یعنی دولت جمشیدی‌ها و فریدونی‌ها به کلی اساطیری‌اند (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۱۸۴). با سلسله منوچهری‌ها، دولت شرقی ایران تشکیل می‌شود (به عنوان هفتمین پادشاه دوران پیشدادی). ظن آن می‌رود که پایتخت این دولت، آمل بوده باشد. در هر حال دولت منوچهری‌ها در مواقع سخت (تهاجم‌ها) به استحکامات طبیعی البرز و دماوند تکیه می‌کرده‌اند. سکاهای این دولت را تحت فشار قرار داده، سرنگون می‌کنند (همان: ۱۲۲). مطابق روایت اوستا، پهلوان بزرگ هوشنگ (با لقب پیشداد) در کوه البرز برای رب‌النوع آنهایتا، قربانی‌ها می‌کرد. او را گل‌شاه به معنی پادشاه کوهستان لقب داده‌اند.

در اساطیر، البرز کوه مقدس ایران است که زایش مهر و پل چینوت در آن است. در بندهش در بخش آفرینش کوه‌ها آمده است: «نخستین کوهی که فرارست البرز ایزدی بخت بود. از آن پس همه کوه‌های دیگر به هجده سال فرا رستند...» در پیدایش رودها در بندهش از البرز به عنوان نقطه پیدایش رودهای ایران یاد شده است (بهار، ۱۳۸۵: ۷۱-۷۵). کنام سیمرغ بر فراز البرز کوه است. از ستیغ آسمان پیوند البرز مه‌آلوده، یا حریر راز بفت قصه‌های دور، بال بگشای از کنام خویش، ای سیمرغ رازآلود (شفیعی کدکنی، ۱۴۰۴: ۴۰). بنابراین استحکامات طبیعی و نمادین چون البرز و دماوند، واجد مهم‌ترین نقش در

شکل‌گیری این کانون تمدنی بوده‌اند.

نگاه‌ها به کانون تمدنی غرب ایران از اشارات آثار تمدنی بین‌النهرین به ایران، باستان‌شناسی شوش و عیلام، تاریخ ماد و پارس نشأت می‌گیرد. آرتور پوپ در کتاب «شاهکارهای هنر ایران» می‌گوید کسانی از دانشمندان عصر ما عقیده دارند که شاید ایران، نخستین گاهواره فرزند آدمی و مظهر تمدن بشری بوده است (موسوی گرمارودی، ۱۳۶۹: ۵۸). در غرب نجد، نخستین شاهنشاهی بزرگ در سرزمین‌های مرتفع تحت تسلط عیلام شکل گرفت. پس از این فتوحات، تجدید نیروی ملی در عیلام صورت گرفت. کتیبه‌ها فقط به خط عیلامی مقدم نوشته می‌شد و شوش در زاگرس، مرکز عمده هنر و اقتصاد شد (گیرشمن، ۱۳۳۶: ۴۹-۵۰). نخستین پرستشگاه‌ها (چغازنبیل دوراونتاش) که در زاگرس ساخته شدند، نشانه‌هایی برای دفاع ملی و فرهنگ خاص آنها بود و اینشوشیناک به خدایی ملی بدل گشت (کامرون، ۱۳۶۵: ۷۸). حکومت ماد در محل پیوند کوه‌های البرز و زاگرس تشکیل شد و تقریباً بیشتر خاک ایران را شامل می‌شد. بدین ترتیب در این کانون سرزمین‌های مرتفع غرب، جبال ماد و زاگرس، واجد نقش مهم تمدنی بوده است.

ملت کوهستان: ساکنان نجد از نگاه تمدن‌های پیرامون

نام عیلام در متون اکدی و سومری به‌جای‌مانده از این زبان‌ها به معنای سرزمین‌های مرتفع بوده است. در کتیبه‌های تمدن‌های کهن اکد، آشور و بابل می‌توان کشفیاتی از دوره پیشاتاریخ فلات ایران استخراج کرد. بازتاب جنگ‌ها میان کوه‌نشینان عیلام و بابلی‌ها را می‌توان در کتیبه‌ای از «فرمانروای آداب» که با عیلام و مرهشی و گوتیوم نبرد کرد، یافت: «اٹاناتوم، کوه‌نشینان عیلامی را شکست داد و ایشاکو شاه، دو شهر عیلامی را فرومالید». در مهم‌ترین و کهن‌ترین کتیبه‌های مرتبط با موضوع پژوهش هم پادشاهان اکد و هم بابل از کوه‌نشینان خاوری در کتیبه‌ها یاد می‌کنند. سارگن پادشاه اکد (پادشاه مهم روزگار باستان)، اندکی پس از نشستن بر تخت شاهی، تدابیری برای برانداختن کوه‌نشینان خاوری اندیشید (کامرون، ۱۳۶۵: ۲۳-۲۴). در اینجا شاهد نخستین اشارات به اقوام آریایی در کتیبه‌های آشوری هستیم و کماکان برای تمایز بین مردم بین‌النهرین و مردم فلات ایران در کتیبه‌ها و آثار به‌جای‌مانده از آشور و بابل، ایرانیان را سرکردگان یا

ملت کوهستان نام می‌برند. نام ایران نخستین بار در کتیبه‌های شلمانسر سوم، پادشاه آشور در ۸۳۶ ق م به نظر ما می‌رسد (هرتسفلد، ۱۳۵۴: ۳۰).

— تعیین قلمرو و ثبت تاریخ در دل کوه‌ها: نخستین حجاری‌ها و معابد

نخستین آثار باستانی در ایران که در دل صخره و کوه‌ها یافت شده، هم‌عصر تمدن‌های اکد و سومر است. یکی از سه صخره که دارای نقوش است، در سرپل واقع شده است. این نقش، هیکل پادشاهی را نشان می‌دهد که در منطقه لولا بوده است و آنو بانی نی نام داشته است (همان: ۱۸). وظیفه‌ای که نقش برجسته‌های یادشده (در سرپل ذهاب) ایفا می‌کنند، عظیم و پایدار است. در ماقبل تاریخ، چنین نقوشی و نظایر آنها رواج یافت و طی تاریخ متمدنی ایران، پادشاهان از این نقوش بدوی در بالای کوه‌ها و نقاط مختلف نجد ایران ایجاد کردند (گیرشمن، ۱۳۳۶: ۳۶-۳۷). حجاری‌ها و نقش برجسته‌های ایجاد شده در کوه‌ها در پیشاتاریخ در حکم تعیین قلمرو سرزمین بوده است. نخستین پرستشگاه‌هایی که در زاگرس ساخته شدند، از جمله پرستشگاه تقریباً انحصاری عیلامی (چغازنبیل)، نشانه‌هایی برای دفاع ملی و فرهنگ خاص آنها بود (کامرون، ۱۳۶۵: ۷۸). نخستین آتشکده‌های اساطیری ایران نیز در چهارگوشه سرزمین و در برخی کوه‌ها ساخته شده بود. با ایجاد نخستین نقش برجسته‌های ماندگار در سرحدات و نخستین پرستشگاه‌ها و شهرها برای اولین بار شکلی از یک ملت (اجتماع به-هم‌پیوسته با مرز، نماد و آیین مشترک) را شاهدیم و این اتحادیه اقوام کوهستانی مرکز غرب و جنوب زاگرس در برابر دولت‌های قدرتمند بین‌النهرین و بابل است.

— زاگرس میانی: آمیختگی قومی و تمدنی درون فلات ایران

با آمدن هندیان به شبه‌قاره و ایرانیان به درون فلات، کتاب وداها به‌ویژه ریگ ودا و اوستا با باستان‌شناسی (برای بازسازی گذشته) همچون مدارک کتبی دست به دست هم دادند (فرای، ۱۳۸۶: ۷۷). کم‌کم سیمای ایران جدید در حال پیدایش است. آنچه قبلاً عیلام کهن (شوش) بود، اکنون به واحه‌ای هم‌سرنوشت با آنزان و پارس و ماد و آرامی‌ها و کران خلیج فارس بدل می‌شود (کامرون، ۱۳۶۵: ۱۲۶). مهم‌ترین اختلاط تمدنی بین ساکنان قدیم فلات و آریان‌ها در زاگرس میانی رخ داد. می‌توان این دوره را (اوایل هزاره تا قرن ۷ ق.م) که در آمیختگی جمعیت بسیار زیاد بوده است، دوره اختلاط اقوام ایرانی نامید و دوره بعدی قرون ۷ تا ۶ ق.م را دوره یکپارچگی سیاسی و اجتماعی نامید.

- البرز و زاگرس: بنیان تمدنی پیدایش ملیت ایرانی در پیشاتاریخ

با تحلیل و تبیین داده‌های پژوهش مشخص شد که شکل‌گیری ملیت ایرانی در عصر پیشاتاریخ، برخاسته از روند تکامل تمدن و در پیوند با اقتضائات و ساختار طبیعت خاص نجد ایران و به‌ویژه اقلیم کوهستان بوده است و می‌توان دو رشته کوه عظیم و به هم پیوند خورده فلات ایران را به عنوان مهم‌ترین عامل پایداری تمدن و پیدایش ملیت متمایز ایرانی مطرح ساخت. بنا بر استدلال این پژوهش، خشک شدن دریای مرکزی و بحران اقلیمی در مرکز فلات و همچنین تهاجم اقوام بیرونی، منجر به تغییر سکونتگاه اولیه ساکنان نجد شد و آنان سپس در زیست‌بوم کوهستان، با دفاع از سرزمین خود در برابر دشمن مشترک و ایجاد حس تعلق سرزمینی، اساس جدیدی برای زندگی خود بنیان نهادند.

روند شکل‌گیری دو کانون تمدنی جدید در نجد ایران در استحکامات کوهستانی البرز و زاگرس آغاز شد و سرآغاز تاریخ و اساطیر این سرزمین با کوه پیوند خورد. شکل‌گیری یک زیستگاه دائمی و تمدن پایدار درون نجد در تمایز با تمدن‌های «سامی بین‌النهرینی» در غرب و اقوام «تورانی کوچنده» در شرق باعث شد که در این پهنه جغرافیایی، اجتماعی متمایز دارای سرزمین، استقلال، حس وفاداری متقابل و اساطیر (ویژگی‌های اصلی تعریف ملت) خاص خود شکل گیرد. بدین ترتیب از دوره پیشاتاریخ در بستر طبیعی و نمادین البرز اساطیری و زاگرس، ملیت ایرانی دارای قلمرو خاص خود شد و ریشه ناسیونالیسم طبیعی و تمدنی کهن ایران، حس همبستگی و دفاع از سرزمین مشترک در زیست‌بوم کوهستان، درون نجد ایران پدیدار شد. ملیت ایرانی از آن پس دارای «قلمروی جغرافیایی، زیستی و تمدنی» خاص خود شد و پدیده «ایران‌زمین» سر برآورد. به بیان هردر، ملت ساکنان نجد دارای «روح ملی و طبیعی خاص» خود شد.

اندیشه و فرهنگ دوره پیشاتاریخ

حلقه واسط بین بنیان تمدنی و بنیان فرهنگی ملیت ایرانی در پیشاتاریخ، طبیعت‌گرایی کهن ساکنان نجد بود که ریشه در مواهب و احساساتی داشت که طبیعت این سرزمین به مردم ارزانی داشته بود. با بنیان‌گذاری تمدن پایدار نجد ایران و اقلیم کوهستان، پاسداشت حرمت طبیعت، ستایش عناصر طبیعی و پرستش نور با تکامل اندیشه و فرهنگ، در نظام فکری و معنوی مزدایی متجلی شد.

طبیعت‌گرایی کهن ساکنان نجد

آریایی‌های پیش‌اوستایی، گیتی را برپا شده از هفت خلقت (طبیعت) تصور می‌کردند: آسمان، آب، زمین، گیاه، یکتا، حیوان، یکتا، آدم یکتا و آتش (محمودی‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۱). تصور جغرافیایی در فکر ایرانی، همراه با اسطوره‌های آفرینش (مرکز هفت اقلیم) پدیده آمده است... مفاهیم سرزمینی (و شهری) برای ایرانیان از اهمیت بسیار بالایی برخوردار بود، چنان‌که ایرانیان برخلاف عرب‌ها که در وهله نخست خود را با تبار می‌شناختند، بیشتر به پیوندهای سرزمینی خود مباحثات می‌کردند (اشرف، ۱۳۹۹: ۹۵-۱۰۰). هروdot می‌گوید که پارسیان برای خدایان، تندیس نمی‌سازند... آنان زئوس و دیگر خدایان را بر کوه‌های بلند سپاس می‌گزارند (فرای، ۱۳۸۶: ۱۲۶). طبیعت‌گرایی کهن و پرستش قوای طبیعت و خورشید پس از تکامل تمدن به شکل آیین‌های اولیه در میان ساکنان نجد ظهور کرد. با شکل‌گیری کانون‌های تمدنی شرق و غرب و تکامل نظامات اجتماعی، آیین‌ها نیز شکل منظم و قاعده‌مندی یافتند.

اوستا: پیوند طبیعت‌گرایی، اساطیر و فر ایران

ایرانیان، سنت تاریخ شفاهی محکم و پایداری داشته‌اند. انتقال سینه به سینه برای مدت مدیدی، روش حفظ فرهنگ و آیین آنان بوده است. بخش زیادی از این فرهنگ، آموزه‌های آیین‌های ابتدایی و متون مقدس طی دوران متمادی در اوستا گردآوری شده است. در اصل اوستا، دانشنامه یا کتاب مقدس ایرانیان (از پیش از زرتشت تا پس از او) و اولین لوح ثبت اندیشه، اساطیر ملی و فرهنگ آنهاست.

- اوستا: پاسداشت و حرمت طبیعت: در اوستا، ستایش گیاهان، جانوران و کوه‌ها و رودها و روزها و نیز بسیاری از پدیده‌های دیگر آمده است (فرای، ۱۳۸۶: ۹۱-۹۲). زراعت و تخم‌افشانی، غرس درختان، خشک کردن باتلاق و آبیاری و نشاندن درخت، کارهایی است که هرمزد دوست دارد (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۱۸۲). در یشت ۱۹ بر اساس سیاهه، نام کوه‌ها برده شده است و به کوه‌هایی که از بالای آنها آب جاری می‌شود، درود فرستاده می‌شود و زامیاد، ایزد محافظ زمین نامیده می‌شود. در فرودین یشت، همه آب‌ها و گیاهان ستایش می‌شوند.

- اوستا: اتحاد سرزمین‌های آریایی و ستایش فر ایران: در اوستا از سرزمین‌های آریایی و «فر» آن یاد شده و آنها را سخت به هم پیوسته می‌داند. در ماورای این تقسیم‌بندی، یک اتحادیه مردم هم آمده است و در بعضی بخش‌های اوستا مانند یشت ده (مخصوص میترا) از سرکردهٔ چنین اتحادیه‌ای (اتحادیه مردمان ایرانی) یاد شده است. احساس وحدت و تعلق به یک ملت یا- همان‌طور که ما امروزه ناسیونالیسم می‌گوییم- احساس مشترک کسانی که خود را ایریا می‌دانند از این واقعیت ناشی می‌شود که آنها خانه خود را ایریا دینگهو یا «کشورهای آریایی» می‌خواندند (اشرف، ۱۳۹۹: ۶۶) بنابراین سرآغاز معنوی هویت و حس ملی مشترک به «خانواده سرزمین‌های آریایی» برمی‌گردد. بدین ترتیب اوستا و دیگر متون پهلوی، تاریخ اساطیری را از دوران آغازین طبیعت این سرزمین تا تداوم فر ایران، ماندگار و ستایش کرده‌اند.

- اوستا: بنیاد تاریخ اساطیر ایران: اوستا، منبع نخستین آگاهی به اساطیر و روایت تاریخ هستی ایران‌زمین است. نمونه‌های مختلفی از اساطیر در اوستا مطرح شده که بعداً به عنوان ریشه و نماد ملی در دیگر متون و منابع بازتاب یافته است. در اساطیر اوستایی شاهد پیوند بنیان‌های طبیعی، تمدنی و فرهنگی ملیت ایرانی با یکدیگر هستیم؛ دفاع از ایران در البرز در برابر تورانیان، نسب بردن نخستین پادشاه کیانی از پیشدادیان و انتقال فر، نماد آتش، انتقال مقر پادشاهی ایران از شمال شرق به فارس و جنوب و غرب ایران و یکپارچگی اجتماعی و سیاسی مردمان فلات ایران.

زرتشت خردمند: پیوند آیین قدیم و جدید

شخصیت زرتشت در مرکز اوستا قرار دارد. بنا بر شواهد، زرتشت به حوزه تمدن، جغرافیا، آیین و اندیشه‌های سراسر نجد ایران آشنایی داشته و این احتمالاً به خاطر سفر و شناخت و هم‌زیستی با مردمان سایر نقاط سرزمینش بوده است و این سازگاری بعدتر در دین او نیز نمایان می‌شود. این هم‌زیستی در شرق روی می‌دهد و بعد دین تعدیل یافته به جنوب و غرب ایران می‌رسد (دوشن‌گیمن، ۱۳۷۵: ۲۶۱-۲۶۲). وقتی زرتشت ظهور کرد و خواست که مذهب را اصلاح کند، مواجه با اعتقاداتی شد که قرون عدیده در آریان‌ها ریشه دوانده بود. احتیاط و مدارا، او را وادار کرد تا بعضی اعتقادات و آداب

مذهبی قرون سابق را حفظ کند (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۱۷۵-۱۷۶). زرتشت با آشنایی کامل با فرهنگ و جغرافیای نجد، دین کهن را اصلاح و با مدارا، آیینی ملی پایه‌گذاری کرد. آموزه‌ها و نمادهای زرتشتی: بنیان فرهنگ مشترک

- دفاع مقدس از سرزمین و آبادی آن: در میهن زرتشت با قومی و فرهنگی مواجه‌ایم که کوشا و پرنشاط است. عادت به سازندگی دارد و از آنچه ساخته است، با نبرد دفاع می‌کند. از نظر او، دو چیز ضد تمدن وجود دارد: اقوام متجاوز به سرزمین و خشک‌سالی و گسترش بیابان. زرتشت برای دفاع از تمدن ایران به جنگ مقدس (با استفاده از جنگ‌افزار) علیه تورانیان می‌رود، چون آنها با آبادانی، یک‌جانشینی و پیشرفت ایران مشکل داشتند. زرتشت به جنگ مقدسی می‌رود که ویشناسب به کمک اسفندیار و برادرش زیریر علیه ارجاسب تورانی برپا کرده است. زرتشت در ۷۷ سالگی در آتشکده‌ای به دست براتروخش تورانی کشته می‌شود (دوشن‌گیمن، ۱۳۷۵: ۴۰۳). دوست داشتن سرزمین و دفاع از وطن در اندیشه او نه‌تنها وظیفه، بلکه امر مقدس به شمار می‌رود. پس از آن اندیشه دفاع مقدس، جزئی از فرهنگ ملی مردمان نجد می‌شود.

- گاه‌شماری، تقویم و جشن‌های ملی: با آیین مزدیسنا، ملت ایران دارای تقویم و گاه‌شماری و اندیشه دوره‌های جهانی شد. اعتقاد به دوران جهانی، مایه نفوذ اندیشه‌های گاه‌شماری در مردم تا دوران تاریخی شد. اندیشه ظهور رهاونده یا منجی در پایان هر هزاره نیز از ویژگی‌های آیین اوست (فرای، ۱۳۸۶: ۱۰۰-۱۰۱). در زمان خود ویژگی‌های گاه‌شماری ایرانی به عاملی مهم در همبستگی و تداوم فرهنگی و ملی بدل شد. بدین ترتیب با همبستگی اجتماعی و فکری‌ای که آیین زرتشت پدید آورد، ایران در کنار قلمرو طبیعی و تمدنی خویش، قلمرو فرهنگی و معنوی جدیدی پیدا کرد.

- آتش و آتشکده: نماد و قلمروی فرهنگی: زرتشت خردمندانه به اهمیت آتش و نقش هم‌گراکننده آن در آیین‌های نجد واقف بوده است. پرستش خورشید و تقدیس نور و نماد آتش، نقطه اشتراک تمدنی و فرهنگی بود. آتش، پدیده‌ای برجسته در آداب دینی برای ایرانیان و نیز عیلامیان بود (فرای، ۱۳۸۶: ۲۰۰). آتش، عامل یا نشانی از نزدیکی فرهنگ عیلام و آریایی بوده است. آتش را آریان‌های هندو ایرانی، هر دو پاک می‌دانستند و کهنه آتش را هر دو اثروان می‌نامیدند (کریستنسن، ۱۳۳۲: ۲۱۲-۲۱۳). آتش

در زندگی ملی ایران، نقش مهمی داشته است. بنا بر یکی از نظریه‌ها سه آذر فرنبغ، گشنسب و بزین، مهر نمایانگر سه طبقه اجتماعی بوده است (دوشن گیم، ۱۳۷۵: ۱۳۰). آتشکده، علامت ملیت ایران بود، زیرا تورانی‌های همجوار، بت‌پرست بودند. آتشکده‌ها در چهار گوشه ایران بیانگر قلمرو اندیشه مزدایی بودند. هم در دوره اساطیری و هم در دوره تاریخی، ارتباط و پیوستگی بین کوه و آتش (آیین) و پادشاهی و مردمان چهار گوشه نجد حفظ شده است. جم، جانشین تخمورب بر فراز کوه خورومند در خوارزم، آتشکده بنا کرد و آتش فرنبغ را در آن جای داد (همان: ۱۳۰).

نبوغ زرتشت و ظهور اندیشه سیاسی: اهورامزدا و شهریار نیک

زرتشت با نبوغ خود، آیین‌های کهن، مجمع خدایان و اندیشه ساکنان نجد ایران را پس از اصلاحات خردمندانه در قالب یک دین ملی و اتحادیه حکمت و حکومت ایرانی درآورد. او مزداپرستی کهن را در قالب مزدیسنا نظم بخشید و به مرور این وحدت فکری و فرهنگی و بعد سیاسی، سراسر نجد را فرا گرفت.

- **اهورامزدا: یکتاپرستی و اتحاد:** اهورامزدا، پیوند آیین‌های کهن، ملیت و معنویت ایرانی بود. زرتشت، مجمع خدایان ایرانی را منظم کرد، آنها را هم‌عرض کرد و اهورامزدا (فشرده حکمت اندیشه ایرانی بود) را برکشید. در اینجا آمیزش ورونه و میتره (خدایان کهن هندوآریایی) در یک خدا ناشی از نبوغ زرتشت است (محمودی‌زاده، ۱۳۹۶: ۲۲۴). مزداهوره و یکتاپرستی باعث شروع یک فرهنگ و عصر جدید در ایران شد. بعدها در دوران هخامنشی، رواج آیین‌های نیایش این ایزدان در سرتاسر قلمرو به نشانه‌ای از فرهنگ مدارا و تلاش برای تحکیم ملی بدل گشت. از کتیبه‌های هخامنشی می‌دانیم که میثر به همراه اهورامزدا و آناهیتا، تثلیث مقدسی را شکل دادند که از دوران اردشیر دوم در سراسر شاهنشاهی، نیایش می‌شد (Kuhrt, 2009: 566).

- **شهریار نیک: پادشاهی آرمانی و نظم:** شرایط بحرانی دوره زرتشت که در آن تجاوز و خشم و دروغ حکم‌فرماست، سبب می‌شود که در آموزه‌هایش، اندیشه‌ای حول محور شاه آرمانی شکل گیرد. با آموزه‌های زرتشت، یک مفهوم مرکزی بسیار مهم در اندیشه سیاسی ایران‌زمین وارد شد؛ آموزه‌ای که مزدا اهورا در مرکز آن قرار دارد، نوع خاصی از نظام سیاسی ترسیم می‌دارد. شهریار نیک که از دل الهیات سیاسی زرتشت بیرون آمد، پاسخی است برای ایجاد امنیت شهر (میهن). پس با آموزه‌های زرتشت از کامل‌ترین و

داناترین خدا در نظام اجتماعی به سوی کامل‌ترین و داناترین شهریار که به مرور پادشاه نامیده شد، حرکت شد و این آغاز اندیشه آرمان‌شاهی و ورود به تاریخ نو در ایران و جهان بود. مری بویس در آخرین اثر خود حتی آیین زرتشت را کیش رسمی هر سه پادشاهی ایران باستان می‌داند (محمودی‌زاده، ۱۳۹۶: ۹).

بنیان فرهنگی پیدایش ملیت ایرانی در پیشاتاریخ

تحلیل داده‌های منابع تاریخی و یافته‌های مطالعات همسو، مبنای تفسیر این پژوهش از بنیان فرهنگی و فکری ملیت ایرانی در دوره پیشاتاریخ قرار می‌گیرد. بنا بر استدلال این پژوهش در دوران پیشاتاریخ بر بنیان تمدن پایدار شکل گرفته درون نجد ایران، اندیشه‌های طبیعت‌گرایانه کهن و سنت دفاع از تمدن در برابر مهاجمان به صورت یک فرهنگ تکامل‌یافته در نظام فکری مزدایی و نمادهای ملی متجلی شد. در اوستا، پیوند طبیعت‌گرایی، آیین‌های کهن ایرانی و آیین زرتشت برقرار گردید و نخستین واژگان و مفاهیم با کاربرد ملی در آن بیان شد. در اوستا از سرزمین‌های آریایی در مفهوم یک ملت با اتحاد فرهنگی و فرایران یاد شده است. در اوستا، میترا از فراز کوه البزر (هرا) سر برمی‌آورد و با یک نگاه، تمامی سرزمین‌های آریایی را از نظر می‌گذراند. اندیشه وحدت تاریخی و احساس تعلق به یک ملت (شبیه تعریف ناسیونالیسم) از این حس ملی مشترک به سرزمین‌های آریایی ریشه می‌گرفت. زرتشت با بسط یکتاپرستی اهورامزدا و در پی آن ظهور اندیشه سیاسی شاهی آرمانی، با ایجاد اتحادیه حکمت ایرانی و همسویی اندیشه‌های کهن اتحاد ملی (یکپارچگی معنوی و فرهنگی و تمدنی) را در قلمروی نجد ایران گسترده. بدین ترتیب با اوستا، مزدیسنا و نماد آتش، ملت ایران در سرزمین خویش دارای قلمروی فرهنگی معنوی یکپارچه شد و مفهوم «ایران اهورایی» بر بنیان طبیعی تمدنی «ایران‌زمین» بنا نهاده شد و بنیان فرهنگی و معنوی ملیت ایرانی در دوران گذار از عصر پیش از تاریخ به مرحله تاریخی شکل گرفت.

تداوم ملیت ایرانی در عصر تاریخی: پیوند دو بنیان پیشاتاریخ با ایران‌شهر و ایران فرهنگی

در دیگر پژوهش تکمیلی در باب واکاوی «بنیان‌های تمدن و فرهنگ ایران در عصر تاریخی» به دو بنیان ملی یعنی پدیده «ایران‌شهر» و ایده پادشاهی آرمانی ایران و بنیان زبان و ادب پهلوی- پارسی و مفهوم «ایران فرهنگی» پرداخته شده است. با واکاوی این دو بنیان تاریخی و فرهنگی و فهم چگونگی پیوند و ارتباط این دو با ساختار طبیعت و اقلیم نجد و آیین و متون زرتشتی مشخص شد که ناسیونالیسم تمدنی و فرهنگی ایران از پیشاتاریخ تا دوران تاریخی از یک خاصیت انباشتی، تکاملی و به هم پیوسته برخوردار است. در باب پیوند فرهنگ مزدیسنا با اندیشه سیاسی دوره تاریخی می‌توان چنین فهمید که با اهورامزدا از کامل‌ترین و داناترین خدا در نظام معنوی به سوی کامل‌ترین و داناترین شهریار در نظام اجتماعی که به مرور پادشاه نامیده شد، حرکت شد و این آغاز ورود به عصر جدید بود. بر مبنای کهن‌الگوی پادشاهی آرمانی در ایران و نهاد شاهنشاهی، با تکامل تاریخی ملیت ایرانی، در قلمروی تمدن ایران، پدیده‌ای به نام ایران‌شهر پدیدار شد که با حفظ میراث تمدنی و برکشیدن نمادهای کهن ملی و نهاد شاهنشاهی ایران توانست فشرده مفاهیم، آیین‌ها و تمدن ایرانی را از پیشاتاریخ تا عصر تاریخی حفظ و نقش مهمی در تداوم تاریخی ملیت ایرانی بازی کند.

در عصر تاریخی ایران، ملیت، پدیده ایران‌شهر، سیاست و اسطوره، دین و فلسفه، تاریخ و شعر، همگی درون ساختار زبان، هم‌زیستی یافتند. تحلیل تاریخ زبان در ایران نشان می‌دهد که این مهم در عصر تاریخی، ضامن پیوستگی فرهنگی و سیاسی ملت ایران بوده است و بنیان زبان و ادبیات پهلوی- فارسی بر سه بنیان پیوسته و پیشین ملیت ایرانی استوار و در چندین دوره منجر به نوزایی ایران شده است. در دوران تاریخی بر بنیان زبان فارسی، ساختار فرهنگی ایران بازسازی شد و ایرانیان دگر بار به وحدت تمدنی اندیشیدند. حکیم بزرگ فردوسی به استناد به خدای نامک‌ها و نوشته‌های پهلوانی، حماسه ملی ایران را سرود. بدین ترتیب ایرانیان به تنها ملتی در جهان بدل گشتند که حماسه ملی خویش را به زبان خود نوشتند و خوانند.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

این پژوهش تاریخی- تفسیری در چارچوب برداشت تاریخی و تمدن‌محور از مفهوم ملت، با تأمل و کاوش در «بنیان‌های کهن ملیت ایرانی» از عصر پیشاتاریخ تلاش کرد تا پیوستگی و تکامل ملیت و حس ملی ایرانی را با تفسیر روابط بین پدیده‌های طبیعی، تمدنی و فرهنگی و تحلیل تأثیر آنها بر یکدیگر صورت‌بندی کند.

بنا بر یافته‌های این پژوهش، طبیعت خاص نجد ایران و به‌ویژه رشته‌کوه‌های به هم پیوند خورده فلات، نقش اصلی را در شکل‌گیری ساختار تمدنی ملیت ایرانی بر عهده داشته است. اقلیم مرتفع البرز و زاگرس در دل خود از ساکنان نجد در برابر مهاجمان در شرق و غرب نجد و همچنین در برابر تأثیرات خشک شدن دریاچه‌های مرکزی، تغییرات اقلیمی مرکز فلات و اجبار به مهاجرت محافظت کرد. نخستین حجارها و ساخت معابد و شهرها در کوهستان برای ثبت تاریخ و در حکم تعیین قلمروی سرزمینی ایجاد شد و مهم‌ترین اختلاط تمدنی بین ساکنان قدیم و جدید فلات در زاگرس میانی رخ داد. شکل‌گیری یک زیستگاه و تمدن پایدار درون نجد در تمایز با تمدن‌های «سامی بین‌النهرینی» در غرب و اقوام «تورانی کوچنده» در شرق باعث شد که در این پهنه جغرافیایی از دوره پیشاتاریخ، اجتماعی متمایز دارای سرزمین، استقلال، حس وفاداری متقابل و اساطیر خاص خود (ویژگی‌های اصلی تعریف ملت) شکل گیرد و کوه همچون یکی از مظاهر مهم ملی به اساطیر ایران راه یابد. بدین ترتیب بنیان ملیت ایرانی و حس همبستگی و دفاع از سرزمین مشترک در زیست‌بوم البرز و زاگرس، درون نجد ایران پدیدار شد. ملیت ایرانی از آن پس دارای «قلمروی جغرافیایی، زیستی و تمدنی» خاص خود شد و پدیده «ایران‌زمین» سر برآورد.

حلقه واسط بین بنیان تمدنی و فرهنگی ملیت ایرانی در پیشاتاریخ، طبیعت‌گرایی کهن ساکنان نجد بود که ریشه در مواهب و احساساتی داشت که طبیعت این سرزمین به مردم ارزانی داشته بود. با بنیان‌گذاری تمدن پایدار در نجد ایران، پاسداشت حرمت طبیعت، ستایش عناصر طبیعی و نور با تکامل اندیشه در نظام فکری و معنوی مزدایی متجلی شد. در اوستا از سرزمین‌های آریایی یاد شده که وحدت پیشاتاریخی و احساس تعلق به یک سرزمین و اساطیر مشترک (ویژگی‌های تعریف ملت) و ستایش فر ایران از آن ریشه می‌گرفت. با ظهور زرتشت، آبادانی و دفاع از سرزمین و تمدن خویش، ستوده

شد. با فراگیر شدن آیین زرتشت، گاه‌شماری طبیعی، تقویم و جشن‌های ملی به سنت اجتماعی و وحدت‌بخش بدل شد و فرهنگ ایران دارای نمادهای مینوی و ملی گردید. اهورامزدا، نماد نور و دانایی و یکتاپرستی (به عنوان فشرده حکمت ایرانی) برکشیده شد و شهریار نیک (مخرج الهیات سیاسی) به اندیشه پادشاهی آرمانی برای ایجاد نظم و دفاع از میهن و آیین منجر شد. آتش به نقطه اشتراک تمدنی و آتشکده‌ها به نشانه تمایز فرهنگی ملیت ایرانی در سراسر قلمرو و سرحدات بدل شدند، زیرا در شرق، «بت‌های تورانی» و در بین‌النهرین، «ایزدان سامی» پرستش می‌شدند. بدین ترتیب با مزداپرستی و نماد آتش، ملیت ایرانی دارای «قلمروی اساطیری، آیینی و فرهنگی» یکپارچه شد و مفهوم «ایران اهورایی» به بنیان فرهنگی و معنوی ملیت ایرانی در گذار از پیشاتاریخ به مرحله تاریخی ایران بدل شد.

بنا بر یافته‌های این پژوهش، برخلاف نگاه‌های سیاسی و مدرن، پدیده ناسیونالیسم و اصالت ملت ایران از یک بنیان کهن تمدنی - فرهنگی با خاصیت انباشتی، تکاملی و به هم پیوسته برخوردار است و ساختار ملیت ایرانی از دوره پیشاتاریخ در بستر آن شکل گرفته است. بنا بر استدلال «نظریه ناسیونالیسم تمدنی و فرهنگی ایران» در دوره پیشاتاریخ بر پایه طبیعت خاص نجد ایران، بنیان تمدنی ملیت ایرانی و پدیده «ایران‌زمین» سر برآورد و بر این ساختار تمدنی، بنیان فرهنگی ملیت ایرانی و مفهوم «ایران اهورایی» شکل گرفت. سپس در دوران تاریخی بر این ساختار کهن، بنیان پادشاهی آرمانی ایران و پدیده «ایران‌شهر» و بنیان زبان و ادب پهلوی - پارسی و مفهوم «ایران فرهنگی» استوار می‌شود. این ساحت کلان فرهنگی پس از اسلام نیز با تاب‌آوری دگرگونی‌ها و مقاومت فرهنگی با زبان و ادبیات غنی فارسی، آیین تشیع و عرفان و تصوف درآمیخت و تداوم یافت. این ساختار پیوسته تمدنی فرهنگی و حس ملی عمیق ناشی از آن به مهم‌ترین عامل هم‌گرایی ملی ایرانیان در طول تاریخ بدل شد و منجر به بارها نوزایی ایران طی فراز و فرود دوران گردید. در نتیجه ملی‌گرایی نیرومند ایرانی، نه یک ایده وارداتی از غرب و نه یک روایت ناشی از تاریخ‌نگاری نژادی اروپایی است، بلکه ریشه عمیق در بنیان‌های طبیعی، تمدنی و فرهنگی ایران دارد.

مطالعه حاضر بیان می‌دارد که ملیت ایرانی و حس ملی‌گرایی خاص آن، برخاسته از روند تکامل تمدن و فرهنگ ایران و در پیوند با اقتضائات و ساختار طبیعی و تمدنی و تاریخی این مردم شکل گرفته است و این ارتباط ساختاری تکاملی در فلسفه تاریخ، همان «روح تمدنی فرهنگی بی‌نظیر ملت ایران» است. ساختار شکوهمندی که به طور نمادین می‌توان آن را زیگورات یا بلندای اصالت ملیت ایرانی نامید. توصیه عملی این پژوهش، تدوین راهبرد نوسازی ایران بر محور ناسیونالیسم تمدنی و کاربست این میراث ارزشمند و انگیزاننده برای نوزایی ایران است. در چنین راهبردی ضمن انتخاب گزینشی و جذب هدفمند مفاهیم نو و عناصر مدرن توسعه، نوسازی عمیق و پایدار بر پایه بنیان‌های فرهنگی-تمدنی ملت ایران، تجربه‌های زیسته تاریخی و احساس تعلق ملی رقم می‌خورد.

منابع

- احمدوند، شجاع و مهدی بخشی (۱۴۰۱) «بررسی زمینه و پارادایم زبانی در اندیشه سیاسی زرتشت»، دوفصلنامه پژوهش سیاست نظری، دوره سی و یکم، شماره ۱، صص ۱۳۹-۱۶۳.
- <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20085796.1401.17.31.7.7>.
- احمدی، حمید (۱۳۹۰) بنیادهای هویت ملی ایرانی: چهارچوب نظری هویت ملی شهروندمحور، تهران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- احمدی، حمید و حبیب‌الله فاضلی (۱۳۸۶) «ناسیونالیسم»، مشکله هویت و دولت ملی در تئوری اجتماعی»، فصلنامه سیاست، دوره سی و هفتم، شماره ۴، صص ۲۱-۴۰.
- اسکاچپول، تدا (۱۳۹۷) بینش و روش در جامعه‌شناسی تاریخی، ترجمه سید هاشم آقاجری، چاپ سوم، تهران، مرکز.
- اسمیت، آتنونی (۱۳۸۳) ناسیونالیسم، نظریه، ایدئولوژی، تاریخ، ترجمه منصور انصاری، تهران، مطالعات تمدن ایرانی.
- اشرف، احمد (۱۳۹۹) هویت ایرانی از دوران باستان تا پایان پهلوی، ترجمه و تدوین حمید احمدی، چاپ دهم، تهران، نشرنی.
- اصغری‌ثانی، حسین و علی هژبری (۱۴۰۰) «پیوند باستان‌شناسی با امنیت ملی»، فصلنامه مطالعات راهبردی، سال بیست و چهارم، شماره ۴، صص ۲۱۹-۲۴۱.
- <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17350727.1400.24.94.7.5>.
- بارتلد، ویلهلم (۱۳۷۷) جغرافیای تاریخی ایران باستان، ترجمه همایون صنعتی، تهران، بنیاد موقوفات محمود افشار یزدی.
- بهار، مهرداد (گزارنده) (۱۳۸۵) بندهش، چاپ سوم، تهران، توس.
- پورداوود، ابراهیم (۱۳۷۷) گاتها: کهن‌ترین بخش اوستا، تهران، اساطیر.
- پیرنیا، حسن (۱۳۸۳) عصر اساطیری تاریخ ایران: خطوط برجسته داستان‌های ایران قدیم، تهران، هیرمند.
- دوشن گیمین، ژاک (۱۳۷۵) دین ایران باستان، ترجمه رؤیا منجم، تهران، فکر روز.
- راسل، برتراند (۱۳۹۳) آزادی و سازمان‌پیدایش و تکوین سوسیالیسم و ناسیونالیسم، ترجمه علی رامین، چاپ چهارم، تهران، فرزانه.
- رنان، ارنست و پی‌یر رنوو (۱۳۹۱) ملت، حس ملی، ناسیونالیسم، ترجمه عبدالوهاب احمدی، تهران، آگه.
- شفیعی‌کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۹) شبخوانی: مجموعه شعر، چاپ دهم، تهران، سخن.
- طباطبایی، جواد (۱۳۸۰) تأملی درباره ایران: دیباچه‌ای بر نظریه انحطاط ایران، تهران، نگاه معاصر.

فرای، ریچارد نلسون (۱۳۸۶) تاریخ باستانی ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا، چاپ سوم، تهران، علمی و فرهنگی.

کامرون، جورج گلن (۱۳۶۵) ایران در سپیده‌دم تاریخ، ترجمه حسن انوشه، تهران، علمی و فرهنگی.
کریستنسن، آرتور (۱۳۳۲) ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران، ابن سینا.
گیرشمن، رومن (۱۳۳۶) ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
محمودی‌زاده دهبارزی، محمودرضا (۱۳۹۶) آیین شهریار در گاهان زرتشت، قم، دانشگاه مفید.
مسکوب، شاهرخ (۱۳۷۹) هویت ایرانی و زبان فارسی، چاپ دوم، تهران، فرزانه.
موسوی گرمارودی، علی (۱۳۶۹) مجموعه مقالات انجمن ایران‌شناسی، تهران، مطالعات سیاسی و بین‌الملل وزارت خارجه.

موله، ماریژان و رومن گیرشمن و ارنست هرتسفلد (۱۳۷۰) سرزمین جاوید، اقتباس ذبیح‌الله منصوری، تهران، زرین.

میرجعفری، حسین و مرتضی نورایی (۱۳۸۸) روش پژوهش در تاریخ، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

میرزایی، آیت‌الله (۱۳۹۶) «ناسیونالیسم و قومیت در ایران»، فصلنامه جامعه‌شناسی ایران، سال هجدهم، شماره ۱، صص ۳۲-۶۸.

<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17351901.1396.18.1.2.0>.

میرزایی، صدیقه و علی مرادخانی (۱۳۹۷) «هردر و ناسیونالیسم فرهنگی»، مجله غرب‌شناسی بنیادی، سال نهم، شماره ۲، صص ۱۱۱-۱۳۲.

هرتسفلد، ارنست (۱۳۵۴) تاریخ باستانی ایران بر بنیاد باستان‌شناسی، ترجمه علی‌اصغر حکمت، تهران، انجمن آثار ملی.

متین، کامران (۱۴۰۲) «جنبش ژینا: مسئله ملل و سیاست هویت در ایران»، قابل دسترسی در:

<https://radiozameh.com/802137/>

هدایتی، احمدرضا (۱۳۹۵) «بازیابی دریاچه‌های مرکزی ایران (انتقال آب به مناطق خشک)»، قابل دسترسی در: <https://rahtooshe.com/?p=4009/>

Cottam, R. (1978) Nationalism in Iran. University of Pittsburgh Press.

Hutchinson, J. (1994) Cultural nationalism and moral regeneration. Nationalism, eds, John Hutchinson and Anthony Smith, Oxford University Press.

Kohn, H (1944) The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background, Macmillan Publisher.

Kuhrt, A. (2009) The Persian Empire: A Cotpus of Sources from the Achaemenid. Period. Vol. 1 London: Routledg.

Miscevich, N, (2020) "Nationalism", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2020 Edition), Available at <https://plato.stanford.edu/entries/nationalism/>

- Vaziri, M, (2013) Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity, Gorgias Press.
- Woods, E. T. (2016) Cultural Nationalism. In The SAGE Handbook of Cultural Sociology. Edited by Inglis, D and Anna-Mari, A. Chapter 31: 429-441. SAGE Publications. London.